

The Greek Review of Social Research

Vol 39 (1980)

39-40

Το πρόβλημα της ατομικής ιδιοκτησίας στις θεωρίες του φυσικού δικαίου και στη νεώτερη φιλελεύθερη φιλοσοφία: Hobbes, Locke, Kant

Αιμίλιος Μεταξόπουλος

doi: [10.12681/grsr.563](https://doi.org/10.12681/grsr.563)

Copyright © 1980, Αιμίλιος Μεταξόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μεταξόπουλος Α. (1980). Το πρόβλημα της ατομικής ιδιοκτησίας στις θεωρίες του φυσικού δικαίου και στη νεώτερη φιλελεύθερη φιλοσοφία: Hobbes, Locke, Kant. *The Greek Review of Social Research*, 39, 414-432. <https://doi.org/10.12681/grsr.563>

**τό πρόβλημα τής ατομικής
ιδιοκτησίας
στis θεωρίες του φυσικού
δικαίου και στη νεώτερη
φιλελεύθερη φιλοσοφία:
Hobbes, Locke, Kant**

**τού
Αίμιλιου Μεταξόπουλου**

Ένα σημαντικό πρόβλημα ιστοριογραφικού και φιλοσοφικού χαρακτήρα, πού θά έπρεπε προκαταρκτικά νά λύσουμε προτού συνεχίσουμε αúτη τή μελέτη, είναι εκείνο πού άφορά τό σαφή προσδιορισμό του τί έννοούμε όταν λέμε ότι κάποιος φιλόσοφος άνήκει στη χορεία των σύγχρονων θεωρητικών του φυσικού δικαίου. Νεώτερες μελέτες μετατόπισαν λίγο τά παραδοσιακά κριτήρια «κατάταξης», περιλαμβάνοντας σ' ένα ιδεατό κατάλογο των μεγάλων εκπροσώπων τής σχολής του φυσικού δικαίου περιπτώσεις μέχρι πρότινος άμφιλεγόμενες (παράδειγμα: τόν Hobbes). Έμεις θά δανειστούμε από τόν Ν. Bobbio δύο θεμελιακά κριτήρια άκρως γενικά: 1) πέρα από τό ύπαρκτό δικαιο ύπάρχει τό φυσικό δικαιο, 2) τό φυσικό δικαιο είναι «άνωτερο», προσδιορίζει, έκπορεύει ή δεσμεύει τό ύπαρκτό νομοθετικό οικόδομημα, άποτελώντας κατά κάποιο τρόπο τήν «ουσία» του και τήν πηγή τής νομιμότητάς του. Τά κριτήρια αυτά είναι φορμαλιστικά: ίδου ή πρώτη αντίρρηση πού θά μπορούσε νά διατυπωθεί, κι όχι άδικαιολόγητα. Θά τά χρησιμοποιήσουμε όμως έπειδή μās επιτρέπουν νά όριοθετήσουμε ένα χώρο σκέψης άνιχνεύοντας κατόπι τά ιδιαίτερα και βαθύτερα χαρακτηριστικά του. Διευκολύνουν λοιπόν τό έργο μας στη διαδικασία θεμελίωσης τής κεντρικής μας ύπόθεσης: αυτό πού διαπνέει και καθορίζει τίς θεωρίες του φυσικού δικαίου, άρρηκτα δεμένες με τή γέννηση του σύγχρονου φιλελευθερισμού, είναι μία όρισμένη αντίληψη τής ατομικής ιδιοκτησίας ως φυσικής ιδιότητας του ανθρώπου, συνδεδεμένης άλλοτε με άνθρωπολογικές (ή και βιολογικές) ιδιαίτερότητες, άλλοτε με τήν ανθρώπινη εργασία, άλλοτε με πουριτανική αντίληψη του πεπρωμένου. Σε κάθε περίπτωση, οι θεωρίες του φυσικού δικαίου άποκτούν ένα νόημα, μετά τό Μεσαίωνα, μόνο στο βαθμό πού εξαρτώνται άπόλυτα και νομιμοποιούν με τή σειρά τους θεωρητικά τό δικαιομα στην ατομική ιδιοκτησία.¹ Τά προβλήματα του κράτους, του δικαίου και

— Τό κείμενο αυτό είναι μετάφραση από τά Ιταλικά ενός κεφαλαίου διατριβής με τίτλο «Kant: Storia, politica e scienza nella formazione dell'universo filosofico moderno». Στη διατριβή όλες οι παραπομπές και οι άναφορές ήταν στις Ιταλικές μεταφράσεις των κλασικών έργων του Locke, του Hobbes και του Kant—άλλά και νεώτερον έργων—γιά νά διευκολύνεται ο άναγνώστης. Η μετάφραση στα έλληνικά έγινε κάτω από συνθήκες πού δεν επέτρεπαν τήν αντικατάσταση αυτών των άναφορών με άλλες πού θά παρέμπουν στις πρωτότυπες εκδόσεις. Όπου υπήρχε δυνατότητα, συμβουλευτήκαμε τήν έλληνική έκδοση κάποιου κλασικού έργου. 'Αλλά' άν εξαίρεσει κανείς τήν *Κριτική του καθαρού λόγου*—μετ. Γιανναρά—οι υπόλοιπες εκδόσεις ήταν κατά κανόνα άπογοητευτικές. Διατηρούμε λοιπόν τίς άναφορές έτσι όπως είχαν, μειώνοντας ταυτόχρονα σημαντικά τόν αριθμό τους.

1. Δέν θ' άσχοληθούμε καθόλου με τό κλασικό «φυσικό δικαιο», στην άρχαία έλληνική, ρωμαϊκή ή μεσαιωνική θεωρηση. Όποτε χρησιμοποιούμε τόν όρο αυτό, άναφερόμαστε άποκλειστικά στη θεωρία του φυσικού δικαίου πού είναι συνδεδεμένη με τά όνόματα του Grotius, του Pufendorf, του Thomasius, του Hobbes κτλ.

της πολιτικής δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπισθούν στα πλαίσια τών θεωριών του φυσικού δικαίου αποσυνδεδεμένα από τη θεμελιώδη εξίσωση: φυσική ισότητα, φυσική ελευθερία = συμμετρία στην ουσία του ανθρώπου δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία.

Η ανάλυσή μας θά διακλαδωθεί στο σχολιασμό τριών από τούς σημαντικότερους φιλοσόφους του φυσικού δικαίου. Θά μελετήσουμε ορισμένες πτυχές τών συστημάτων του Hobbes, του Locke και του Kant, έντοπιζοντας το ένδιαφέρον μας στο πρόβλημα της ατομικής ιδιοκτησίας.

II

Ο Thomas Hobbes ικανοποιεί και τά δύο φορμαλιστικά κριτήρια που παραθέσαμε πιο πάνω. Άλλά ένας από τούς λόγους που μάς επιτρέπουν να τόν θεωρήσουμε σάν τόν θεμελιωτή της μοντέρνας φιλοσοφίας του φυσικού δικαίου είναι και η εφαρμογή τών ριζοσπαστικών νομινολογικών επιστημολογικών κι επιστημονικών δεδομένων που διαπνέουν τις γεωμετρικές του θεωρίες και τη Λογική του στη θεωρία του Κράτους. Λέμε θεωρία του κράτους κι όχι πολιτική επιστήμη επειδή οι δύο έννοιες δεν έχουν τήν ίδια έκταση· η σύγχρονη πολιτική επιστήμη άρχίζει με τόν Machiavelli. Άλλά μόνο με τόν Hobbes και τις συστηματοποιήσεις του γίνεται φανερό ότι η πολιτική, δραστηριότητα ευρύτερη της κρατικής πρακτικής, συγκροτείται σάν διαδικασία αυτόνομη και πρωταρχική σ' ένα δοσμένο κοινωνικό πλαίσιο μόνο διαμέσου της συμπύκνωσής της στη στιγμή της λήψης και πραγματοποίησης αποφάσεων που υλοποιούν τήν έξουσία: και η έξουσία είναι ταυτόσημη με τó κράτος αφού όλοι οι πολύπλοκοι συσχετισμοί που τήν αποκρυσταλλώνουν ελέγχονται και διευθύνονται από τόν απόλυτο άρχοντα, τόν Leviathan, τó κράτος. Καμιά διαδικασία «ηγέμενευσης» δεν είναι δυνατή άν δεν αναφέρεται στο κράτος ή άν δεν άπορρεί άπ' αυτό.

Ο Hobbes επεκτείνει τις αντίληψεις του για τη γεωμετρία, ή τουλάχιστον για τη γεωμετρική, γαλιλιανή μέθοδο τών φυσικών επιστημών, στην ανάλυση τών δομών του κράτους. Τó κράτος, έξ άλλου, στο σύστημά του δεν άποτελεί έννοια διαφορετική από εκείνη της κοινωνίας. Ο διαχωρισμός κράτους-πολιτικής κοινωνίας/κοινωνίας δεν πολιτύν είναι πολύ μεταγενέστερος και τόν όφειλουμε στον Hegel².

Παραλείποντας κάποιες ιδιομορφίες της επιστημονικής μεθοδολογίας του Hobbes που άφορουν τη φυσική, μπορούμε σε γενικές γραμμές να έντοπισουμε

2. Ο διαχωρισμός αυτός «θεσμοποιείται» από τόν Hegel και στα νεανικά άλλα κυρίως στα έργα της ώριμότητάς του, και ιδιαίτερα στη Φιλοσοφία του Δικαίου. Ο Hegel καταλήγει στο διαχωρισμό αυτό μέσ' από τη μελέτη της σχολής τών English moralists (Ferguson, Smith κτλ).

τό κοινό χαρακτηριστικό της γεωμετρίας τών σωματιδίων που έπεξεργάστηκε και της πολιτικής του θεωρίας στο συμβατικιστικό τους χαρακτήρα (Conventionalism). Οι έπιστήμες αυτές είναι, κατά τή γνώμη του, όλοτελα αυθαίρετες στο βαθμό που οι βασικές τους άρχές δεν ανταποκρίνονται σε «έξωτερικά» πραγματικά δεδομένα (του χώρου για παράδειγμα) άλλ' έξαρτώνται άποκλειστικά από αυθαίρετες «πρώτες άρχές», που κατά πλήρως συμβατικό τρόπο οι άνθρωποι συναποδέχονται. Όταν διαθέτουμε τις «πρώτες άρχές», είναι δυνατό σύμφωνα με τή μέθοδο της παραγωγικής λογικής να οικοδομήσουμε μιά όλόκληρη άλυσίδα άλληλεξαρτώμενων συμπερασμάτων, μαθηματικά έπαληθεύσιμων, που θά μάς όδηγήσουν στον χωρίς καμιά άμφιβολία προσδιορισμό της αλήθειας ή τού ισχύοντος κανόνα για κάθε μιά από τις περιπτώσεις εφαρμογής τών άρχών που θά μάς παρουσιαστούν. Σχηματοποιώντας, ό Hobbes προχωρεί κάπως έτσι: συμβατικά άποδεχόμαστε και όρίζουμε ό τι τά a,b,c ισχύουν. Άλλά τότε άναγκαστικά συμπεραίνουμε ότι ισχύουν ως παράγωγα τών a,b,c, τά πορίσματα k,m,n. Η αλήθεια αυτών τών πορισμάτων ή θεωρημάτων είναι άνεξάρτητη από όποιαδήποτε «πραγματικότητα». Η αλήθεια τους έξαρτάται άποκλειστικά από τη σύμβαση που έχει άρχικά συναφθεί.

Γιά τις κοινωνικές σχέσεις έπίσης ισχύει η άρχή σύμφωνα με τήν όποια, μιά επιστήμη θεμελιωμένη στη γεωμετρική (ευκλείδεια) μεθοδολογία είναι μιά επιστήμη που επιτρέπει τη μαθηματικοσυλλογιστική παραγωγή τών δευτερευουσών αληθειών από τó σύστημα τών πρώτων άρχών και όρισμών που συμβατικά έχουμε άρθρώσει. Έπιστήμη είναι ή γνώση της αληθιότητάς τών έσωτερικών θεωρημάτων ενός συστήματος προτάσεων και όχι ή γνώση τών γεγονότων. Έπιστημονική είναι ή γνώση που μπορούμε a-priori να έπαληθεύσουμε. Για a-priori έπαληθευσιμότητα, σημειώνει ό Hobbes στο *De Homine*, μπορούμε να μιλάμε μόνο στην περίπτωση τών προτάσεων εκείνων που αναφέρονται σε αντικείμενα, ή κατασκευή τών όποιων έξαρτάται μόνο από τήν αυθαίρετη βούληση τών ανθρώπων. Σύμφωνα με τήν άποψη τού άλλωστε «και ή πολιτική και ή ήθική, οι έπιστήμες δηλαδή του δίκαιου και του άδικου, του ίσου και του άνισου, μπορούν ν' άποδειχθούν a-priori» κι αυτό, έπειδή τις άρχές χάρη στις όποιες γνωρίζουμε τί είναι τó δίκαιο και τó ίσο ή αντίθετα τó άδικο και τó άνισο, δηλαδή τις αιτίες της δικαιοσύνης και για τήν άκρίβεια τούς νόμους και τις συμφωνίες, τούς φτιάξαμε έμεις οι ίδιοι.³ Η πολιτική είναι μιά άληθινή επιστήμη, επειδή έχουμε μόνο μας όρισει τις γενικές άρχικές προτάσεις ενός συμβολαίου (σύμβασης) με βάση τις όποιες θά έπιλόσουμε τά δευτερογενή προβλήματα της άπονومیς της δικαιοσύνης στις συγκεκριμένες πε-

3. Hobbes, *De homine*, ίτ. έκδ. Bari, Laterza, 1972, σελ.: 145.

ριπτώσεις, Ἄλλὰ ἡ πολιτικὴ ἀφορὰ προφανῶς τὶς ἑσωτερικὲς μετατοπίσεις, τὶς διαμάχες, τὶς ἀναμετρήσεις καὶ αὐτὸς κανὼν διευθέτησής τῶν προβλημάτων πού ἀνακύπτουν στοὺς κόλπους μιᾶς κοινωνίας. Ἡ κοινωνία δὲν εἶναι θεμελιακὴ ἀρχή, δὲν εἶναι ἀδιάσπαστο σύνολο: ἀποτελεῖται ἀπὸ μέρη, εἶναι μιὰ σύνθεσις, ἓνα «σῶμα».⁴ Κάθε τὴ σύνθετο, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κίνησής καὶ τῶν ἀλληλεπιδράσεων τῶν μερῶν πού τὸ συγκροτοῦν. Ἡ κοινωνία, σάν σύνθεσις, διασπᾶται ἐννοιολογικὰ σὲ συνιστώσες, ἡ μηχανικὴ κίνησις τῶν ὁποίων τὴν παράγει. Ἄν ἐπιθυμοῦμε νὰ κατανοήσουμε τί εἶναι μιὰ κοινότητα, ὀφείλουμε ἀναλύοντάς τὴν στὰ συνθέτων μέρη νὰ ἀνακαλύψουμε τίς ἀρχές τῆς κίνησής τους ὥστε νὰ μπορέσουμε νὰ παραγάγουμε ἐννοιολογικὰ τοὺς νόμους πού ἐν εἴδει θεωρημάτων τῆς διέπουν καὶ τῆ συντηροῦν. Ὀφείλουμε μὲ δύο λόγια νὰ ὀρίσουμε τίς πρώτες ἀρχές τῆς. Στὴ γεωμετρία, αὐτὲς εἶναι γιὰ παράδειγμα τὰ ἀξιώματα τοῦ Ἐυκλείδῃ γιὰ γῶρο. Στὴν ἐπιστῆμὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, εἶναι τὰ ἀτομικὰ ὑποκειμενα, οἱ ὁρμές καὶ οἱ ὀρέξεις τους, στὴ φυσικὴ, προκοινωνικὴ τους κατάστασις. Οἱ συνιστώσες τῆς κοινωνίας εἶναι λοιπὸν τὰ ἄτομα τῶν ὁποίων οἱ προκοινωνικὲς σχέσεις συνοψίζονται στὸν ἀδιάκοπο καὶ ἀνελέητο πόλεμο τῶν πάντων ἐναντῶν πάντων.

Σύμφωνα μὲ τὸν Hobbes: ἡ ἔννοια τῆς ἰδιοκτησίας συμβαδίζει μὲ τὴν ἰδρύση τοῦ κράτους. Ὅρισμένοι ἐρμηνευτὲς θεωροῦν ὅτι αὐτὴ ἡ ἀντίληψη διαφοροποιεῖ τὸν Hobbes ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους θεωρητικούς τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Τὰ ἀτομικὰ ὑποκείμενα διαμέσου τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἰδρύουν τὴν πολιτικὴ κοινωνία ὄχι γιὰ νὰ προστατεύσουν τὴν ἤδη ὑπαρκτὴ ἰδιοκτησία, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὴ διασφάλισις τῆς αὐτοσυντήρησής τους. Μόνο μετὰ τὴν ἔνταξί τους σ' ἓνα κοινωνικὸ σύνολο διεπόμενα ἀπὸ σχέσεις προσδιορισμένες ἀπὸ τὸ θετικὸ δίκαιο ἀποκοτῶν δικαίωμα στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ἀπὸ τὸ κράτος ἐκπορεύεται κάθε εἶδος δικαίου. Ἄλλὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴ θέση καὶ σ' ἐκείνη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ κράτος εἶναι ὁ ἔγγυητής τῆς εἰρήνης, στὸ βαθμὸ πού κατέχοντας τὸ νόμιμο μονοπώλιο τῆς ἀσκήσεως βίας ἀποκλείει καὶ καταστέλλει ὅποιαδήποτε διαδικασία θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει τοὺς ὑπηκόους του στὸν ἀλληλοσπαραγμὸ — ὑπάρχει πράγματι μεγάλη ἀπόστασις; Μ' ἄλλα λόγια: ἡ ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων γιὰ εἰρήνην δὲν ἔχει καμιά σχέσις μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας; Εἶναι ἀπλῶς μιὰ ἠθικὴ ἢ ἐστὼ ἀνθρωπολογικὴ ἐπιταγή; Ἐχομε τὴ γνώμη ὅτι ὁ ὠφελισμὸς τοῦ Hobbes, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μηχανιστικὴ του ἀντίληψη γιὰ τὴ συγκρότησις τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, ἀποκλείουν μιὰ τέτοια μονοσήμαντὴ ἐρμηνεία.

4. Θὰ ἔπρεπε κανεὶς νὰ μελετήσῃ, γιὰ νὰ ἐμβαθύνῃ στὶς ἐπισημολογικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς θεωρίες τοῦ Hobbes, τὸ *De corpore*. Γιὰ μιὰ ἄλλη μηχανιστικὴ ἀποψη, τὰ ἔργα τοῦ Descartes καὶ κυρίως τὶς *Regulae*, τὰ *Principes*, τὴ *Geometrie* κτλ.

Στὴ φυσικὴ κατάστασις ἀέναου πολέμου, κάθε ἀνθρώπος δεσμεύεται ἀπὸ τὸν ὑπέρτατο φυσικὸ νόμο τῆς διατήρησής του στὴ ζωὴ. Αὐτὸς ὁ φυσικὸς νόμος ἐνυχαρχαμένος στὴ στοιχειώδη ὀρθολογικότητα τοῦ κοινού νοῦ ὑποδεικνύει ἓνα κοινὸ ἀγαθὸ καθολικὰ ἐπιδιώξιμο: τὴν εἰρήνην. Τὸ κοινὸ αὐτὸ ἀγαθὸ, ἐάν πραγματοποιηθεῖ, δημιουργεῖ γιὰ τὸ κάθε ἄτομο ξεχωριστὰ συνθήκες στὸ πλαίσιο τῶν ὁποίων ἡ ὑλοποίησις τῶν προσωπικῶν του διαθέσεων καὶ ἡ ἱκανοποίησις τῶν ἰδιαίτερων συμφερόντων του καθίσταται ἄκρως πιθανότερη συγκριτικὰ μὲ τὴ διαιώνισις ἐνός καθεστῶτος ἀλληλοσπαραγμοῦ, ὅπου τὸ μόνο ἰσχύον δίκαιο εἶναι ἐκεῖνο τοῦ ἰσχυρότερου. Στὴ φυσικὴ κατάστασις, τὸ προσωπικὸ συμφέρον μόνο βραχυπρόθεσμα μπορεῖ νὰ ἱκανοποιηθεῖ. Τὸ ἐρώτημα συνεπῶς πού τίθεται εἶναι τοῦτο: εἶναι ἡ ἐπιταγὴ τῆς εἰρήνης τὸ σημεῖο ἐκκίνησης τῶν συλλογισμῶν τοῦ Hobbes, ἢ μήπως εἶναι ἀπλὰ μιὰ ἐπιταγὴ ὑπαγορευμένη ἀπὸ ἀνάγκες ζωτικότερης σημασίας; Κι ἂν οἱ ἀνάγκες καὶ τὰ ἀγαθὰ αὐτὰ συνοψίζονται στὸ στόχο τῆς αὐτοσυντήρησής, εἶναι αὐτὸς πράγματι μονοδιάστατος ἢ μήπως ἡ ἔννοια αὐτοσυντήρησής δὲν ἀνάγεται ἀποκλειστικὰ στὴ βιολογικὴ διατήρησις στὴ ζωὴ; Μόνο μιὰ μετατόπισις τῆς ἐρωτηματοθεσίας μας θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ ἐπιλύσουμε τὸ κύριο πρόβλημα: γιατί στὴ φυσικὴ τους κατάστασις οἱ ἄνθρωποι ἀλληλοεξοντώνονται χωρὶς ἔλεος; Σέ τί ἀποσκοποῦν ὅταν ὁ καθένας τους ἐπιδιώκει τὸ θάνατο τοῦ ἄλλου, μιὰ καὶ εἶναι προφανές ὅτι ἐὰν ὁ στόχος ἦταν ἡ θανάτωσις τοῦ ἄλλου αὐτὴ καθεαυτῆ καὶ ἂν αὐτὸς ὁ στόχος προέκυπτε σάν ἀποτέλεσμα ἐγγενῶν ἀνθρωπολογικῶν χαρακτηριστικῶν, τότε ὅποιαδήποτε προσπάθεια συνεννόησής γιὰ τὴ σύναψη ἐνός κοινωνικοῦ συμβολαίου θὰ κατέληγε σὲ παταγώδη ἀποτυχία. Ἡ θεμελιακὴ ἐρώτησις συνεπῶς δὲν εἶναι αὐτὴ πού οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τοῦ Hobbes θέτουν. Δὲν ἔχει νόημα νὰ ρωτᾶμε «γιατί ἡ εἰρήνη»; μιὰ καὶ τὸ πρωταρχικὸ πρόβλημα εἶναι: «γιατί ὁ πόλεμος, πού ὀδηγεῖ στὴν ἀνάγκη γιὰ εἰρήνην»; Ἐάν χρειάζεται νὰ καταλήξουμε στὸ ὅτι «ἡ πηγὴ τῶν μεγάλων καὶ δινηκεῶν κοινωνιῶν πρέπει νὰ ἦταν ὄχι ἡ ἀμοιβαία συμπάθεια ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ ὁ ἀμοιβαῖος φόβος» καὶ στὸ ὅτι «ἡ αἰτία τοῦ ἀμοιβαίου φόβου βρισκεται ἐν μέρει στὴ φυσικὴ ἰσότητά τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐν μέρει στὴ διάθεσί τους νὰ βλάψουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο», τότε θὰ πρέπει νὰ κατανοήσουμε τίς γενεσιουργεῖς αἰτίες αὐτῆς τῆς ἀλληλοαυτοδιδόμενης διάθεσής γιὰ «πρόκλησις βλάβης» πού, ὅπως ὁ Hobbes ὁμολογεῖ, δὲν ἔχει μιὰ ἀποκλειστικὴ αἰτία: σὲ μιὰ περίπτωσις προέρχεται ἀπὸ τὴν ματαιοδοξία καὶ τὴν ἄπληστια καὶ σὲ ἄλλη ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα ὑπεράσπισης ἀπέναντι στοὺς ἄρπαγες τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν ἀτομικῶν ἀγαθῶν τοῦ θιγόμενου. Καὶ ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος προσθέτει: «μιὰ ἄλλη αἰτία, καὶ αὐτὴ πολὺ συνηθισμένη, τῆς ἐπιθυμίας τῶν ἀνθρώπων νὰ βλάπτουν ἀμοιβαίᾳ, προέρχεται ἀπὸ τὸ γε-

γονός ότι πολλοί έπιθυμούν ταυτόχρονα το ίδιο πράγμα, ενώ δεν είναι δυνατόν να το απολαύσουν από κοινού ούτε να το μοιραστούν. Έπειτα ότι πρέπει να το άποκτησει ο ισχυρότερος; αλλά το ποιος είναι ο ισχυρότερος πρέπει να αποφασιστεί με την πάλη».⁵

Η φυσική προκοινωνική κατάσταση είναι συνυφασμένη με την άβεβαιότητα, το φόβο, το άγχος και τη θηριωδία: όσο αυτή διαρκεί, η ζωή κάθε άτομου βρίσκεται σε κίνδυνο όχι γιατί ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως δολοφονικό δν αλλά επειδή διεκδικεί τη χρήση αγαθών που έπιβουλεύεται και κάποιος άλλος ή που ήδη τά κατέχει κάποιος άλλος, χωρίς παράλληλα να μπορεί νόμω να επικαλεσθεί σχέσεις ιδιοκτησίας, τη στιγμή που η ιδιοκτησία είναι νοητή μόνο σε κοινωνικό πλαίσιο. Ο άνθρωπος είναι «ζώον κτητικών» και θηριώδες: η φυσική ισότητα όξινει τά άδιέξοδα: οδηγεί στη διαιώνιση μιάς άτέρμονης διαδικασίας άλληλοεξόντωσης. Οί άνθρωποι επιδιώκουν αυτό που άτομικά τούς συμφέρει: στην άναρχία της φυσικής κατάστασης καμιά δύναμη δεν συνθέτει τίς φυγόκεντρες δυνάμεις, κι όπως λέει ο Hobbes, η guerra omnium contra omnes καταστρέφει το έμποριο, την παραγωγή, άναστελλει την ευημερία. Ο Hobbes, ώστόσο, δεν αντιλαμβάνεται ότι η ύπαρξη έμπορίου σε συνθήκες γενικευμένου διατομικού πολέμου και μάλιστα χωρίς άτομική ιδιοκτησία είναι ιδιαίτερα άντιφατική. Αυτό που διαφαίνεται αντίθετα μέσ' από την εξέλιξη της συλλογιστικής του είναι τό ότι η δημιουργία κράτους άποτελεί έγγυηση γιά ένα δίκαιομα, τό δίκαιομα στην ιδιοκτησία, που είναι σύμφωνα με άλλες διακηρύξεις του προκοινωνικά άνυπαρκτό! Ο Hobbes όμως τό προϋποθέτει σωτηλιά ύποστασιοποιώντας το. Σ' αυτό τό σημείο άλλωςθε καθίσταται λειτουργική ή μηχανιστική αντίληψη της άνάλυσης ενός σύνθετου σώματος στά συναποτελούντα μέρη, καθώς και ή άτομικιστική όπτική τών προκοινωνικών σχέσεων. Έάν κάθε «μέρος» είναι αυτόνομο, τότε είναι εύκολο νά θεωρηθεί «ιδιωτικό» και τό «έχειν» του καθίσταται «ιδιωτικό έχειν». Η ειρήνη είναι τό πρόσταγμα ενός φυσικού νόμου που είναι τό συμμετρικό αντίθετο του φυσικού δικαιώματος. Στην πολιτική κοινωνία θά έναρμονισθούν φυσικό δίκαιο-έπιταγή ή ειρήνη και φυσικός νόμος-δικαίωμα στην άυτοσυντήρηση. Ο άνθρωπος πρέπει ν' άεμπολήσει όλοκληρωτικά την έλευθερία του που συνοψίζεται στό δικαίωμα τών ά κάνει όποτε ήδηποτε προκειμένου νά έπιβιώσει, γιά νά κατορθώσει νά είναι πραγματικά έλεύθερος και ζωντανός χωρίς νά διατηρεί πλέον τό παρμικρό πολιτικό δικαίωμα. Άλλά στό βάθος βρίσκεται ή άτομική ιδιοκτησία που άναζητεί τό θεσμικό πλαίσιο που γομικά θά τη δημιουργήσει. Η πολιτική κοινωνία είναι ή στιγμή της κάθαρσης: καθένας έγκαταλείπει όση έξουσία διαθέτει

γιά ν' άποκτησει έντός της μιά έξουσία δομικά διαφορετική: καθένας άπαρνείται τό δικαίωμα στό «έχειν» γιά ν' άποκτησει τό δικαίωμα στην ιδιοκτησία.

Η κοινωνία είναι ένα σώμα και έχει μία ψυχή: τόν άρχοντα. Η ψυχή-θέληση διευθύνει τό μηχανικό σώμα. Αυτή είναι ή πολιτική, «ή άπόφαση», τό σώμα είναι ή μηχανή που ζει στό ρυθμό της πρώτης. Η ιδιοκτησία συνεπώς, σάν θεσμός, παράγεται από αυτή την ύψιστη θέληση από την όποια έκπηγάει κάθε δικαιο: αλλά ήδη, σε μία άτυπική μορφή, έχει τεθεί σάν προϋπόθεση έφόσον ή κτητικότητα θεωρήθηκε βασικά ύπεύθυνη γιά την κατάσταση πολέμου που επικρατεί στις προκοινωνικές σχέσεις. Άν δέν ύπήρχε σάν θεσμός ύπήρχε σάν ένστικτο και φυσική τάση. Και όχι μόνο αυτό: τό ένστικτο της κτήσης σε συνδυασμό με την περιορισμένη ποσότητα όρισμένων αγαθών έπιθυμητών σε όλους είναι ή πραγματική αίτια του προκοινωνικού άλληλοσπαραγμού. Τό νά αναφέρεται κανείς στό δίκαιο σ' εκείνη την προκρατική φάση δέν έχει νόημα. Δίκαιο ύπάρχει, σύμφωνα με τόν Hobbes, μόνο από τη στιγμή που έπειτα από την κοινή συγκατάθεση μιά ένιαία έξουσία άναλαμβάνει νά θεοπίσει πλαίσια θεσμικά άπόλυτα δεσμευτικά γιά όλα άνεξάρτητα τά μέλη μιάς κοινωνίας και διαθέτει τη νόμιμη ύλική δύναμη γιά νά έπιβάλλει τό σεβασμό τους. Τό κλασικό σχήμα της φιλελεύθερης ιδεολογίας, άρθρωμένο στην άτομιστική αντίληψη, στη μετατροπή του κοινωνικού θεσμού της άτομικής ιδιοκτησίας σ' άνθρωπολογικό χαρακτηριστικό, στό όφελμιστικό σχήμα όρθολογικότητας που ύποθέτει ότι έπιδίωξη κάθε άτομου είναι ή μεγιστοποίηση της ίκανοποίησής του, ή όποια σε συνδυασμό με τη σπανιότητα τών αγαθών δημιουργεί τό πλαίσιο γιά την άνάπτυξη άνταλλακτικών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, διαφαίνεται όλοκάθαρα πίσω από τόν άπολυταρχισμό του Hobbes. Οί άπολυταρχικές του άπόψεις είναι τελείως συγκυριακές: προέρχονται από τό γεγονός ότι έζησε σε μία μεταβατική φάση περάσματος από τό φεουδαρχικό στόν καπιταλιστικό και συνεδιεπιτοποίησης ότι όπραγματοποιούμενοι κοινωνικοί μετασχηματισμοί άπαιτούσαν γιά νά όλοκληρωθούν μιά μορφή πολιτικής διεύθυνσης δικτατορική κι άνεξέλεγκτη. Ο Hobbes είναι άπολυταρχικός γιά τούς ίδιους λόγους που είναι και ο Cromwell. Κάθε δίκαιο, κάθε νόμος πηγάζει, λοιπόν, από τό κράτος που συνιστά τό πλαίσιο άναφοράς κάθε κοινωνικής πρακτικής. Ο Άγγλος φιλόσοφος θεωρούσε ότι γιά νά συγκροτηθεί ή πολιτική κοινωνία χρειάζεται τό άδιαμόρφωτο και διάσπαρτο πλήθος (όχλος) νά μετατραπεί σε «λαό» ή άλλωθτικά σε ύποκειμενο δίκαιο. Τό ύποκειμενο δίκαιο δέν είναι ό φυσικός άνθρωπος αλλά τό «πρόσωπο». Τό Κεφάλαιο XV του *De Homine* πραγματεύεται τό θέμα του προσώπου κι έχει ένα χαρακτηριστικό τίτλο: «Ο πλαστός άνθρωπος». Στο ίδιο έργο ο Hobbes προτείνει μιά έξίσωση: «πρόσωπο, δηλαδή μάσκα». Ένα

5. Hobbes, «De cive» στις *Opere politiche*, έπ. Ν. Bobbio, Torino 1971, σελ. 80-83.

πρόσωπο είναι φυσικό, όταν του αποδίδονται ἐνέργειες καί λόγοι δικοί του κι είναι «πλαστό», όταν του αποδίδονται ἡ μάλλον όταν του αναγνωρίζεται τὸ (δυναμικὴ) δικαίωμα ἐκπροσώπησης τῶν ἐνεργειῶν ἢ τῶν λόγων ἄλλων φυσικῶν ἀτόμων. Μόνο ἡ ἔννοια τοῦ «πρόσωπου» μᾶς ἐπιτρέπει νά κατανοήσουμε πὸς εἶναι δυνατὴ ἡ σχέση ἀντιπροσώπευσης, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ παραγωγή δικαίου εἶναι ἀποκλειστικὰ ἔργο «πρόσωπου». Παράλληλα, γνωρίζουμε ὅτι στὴ φυσικὴ κατάσταση ὑφίσταται ἡδὴ ἕνα εἶδος δικαίου, τὸ φυσικό δικαίο, μεταφραζόμενο σέ δικαίωμα στήν αὐτοσυντήρηση. Οἱ ἄνθρωποι συνεπῶς εἶναι δυνατικὰ ὑποκειμένα δικαίου ἡδὴ στήν κοινωνικὴ τους διάταξη. Ἡ σύνταξη τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου δὲν θά ἦταν δυνατὴ ἂν κάθε ἄτομο δὲν ἦταν δυνατικὰ «πρόσωπο». Καί ἡ ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, τυπικὴ τοῦ 17ου καί 18ου αἰῶνα, δὲν εἶναι γιὰ τὸν Hobbes μόνο ἕνα θεωρητικὸ τέχνασμα πού καθιστᾷ ἐφικτὴ—σάν νομικὴ τὴν θεμέλιο—τὴν τυποποίηση καί νομιμοποίηση τῶν διανθρώπινων σχέσεων στὸ ἐσωτερικὸ ἐνός κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος. Αὐτὴ ἡ ἰδέα στὸν Hobbes λειτουργεῖ σάν θεμέλιο τοῦ ἰσχύοντος δικαίου καί de facto. Καί μετ' ἑστιά τῆς ἐδράζεται σέ μιὰ ἠθικὴ ἀξιολόγηση: ὅλοι οἱ ἄνθρωποι σάν δυνατικὰ «πρόσωπα» εἶναι τυπικὰ ἴσοι. Σύμφωνα μετ' ὀρισμένους σχολιαστῆς, ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸν Hobbes δὲν εἶναι ἀπόλυτη ἀξία. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀναιρεῖ ὅτι κατὰ τὴν πράξη τῆς σύναξης τοῦ συμβολαίου παρουσιάζεται ἀναγκαστικὰ σάν ἀπόλυτη ἀξία ἀπὸ δύο ἀποψεις: α) σάν πραγματοποιούμενο «πρόσωπο», β) σάν φορέας ζωῆς πού συνάπτει τὴ συμφωνία ὑπακούοντας στήν ὑψιστὴ ἐπιταγὴ τῆς εἰρήνης γιὰ νά προστατέψει ἀποτελεσματικότερα τὴν ὑπέρτατη ἀξία: τὸν ἑαυτὸ του.

Ἡ ζωὴ εἶναι γιὰ τὸν Hobbes τὸ μέγιστο ἀγαθόν. Ἄλλὰ ἡ ἔννοια τῆς ζωῆς περιλαμβάνει τόσο τὸ κτητικὸ ἐνστικτο ὅσο καί τὴν τυπικὴ ἰκανότητα παραγωγῆς δικαίου. Στὸ βαθμὸ μάλιστα πού τὸ δικαίωμα στήν αὐτοσυντήρηση, ἂν καί εὐρύτερο, ταυτίζεται σέ μιὰ ὀρισμένη ἔκταση μετ' τὴν ὑποκειμενικὴ διάθεση κτήσης καί ἀπόλαυσης ἀγαθῶν, καί συνεπῶς μετ' τὸ φυσικὸ δικαίο, ἡ δυνατότητα παραγωγῆς δικαίου, ἡ δυνατικὴ μετατροπὴ σέ «πρόσωπο», ἀνάγεται τελικὰ σ' αὐτό. Γιατὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ συγκρότηση πολιτικῆς κοινωνίας εἶναι δυνατὴ διαμέσου τοῦ συμβολαίου, ἀπορρέει ἀπὸ τὸ ὅτι ἡδὴ στήν προκοινωνικὴ κατάσταση οἱ διατελοῦντες κατὰ τὰ ἄλλα σέ ζωϊκὴ κατάσταση ἄνθρωποι εἶναι κιόλας δυνατικὸι φορεῖς δικαίου. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια πιστεύουμε ὅτι ὁ Hobbes δὲν εἶναι τόσο μακρινὸς ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τοῦ κλασικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Μία παραπάνω ἀπόδειξη συνιστᾷ ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὴν ἐλευθερία. Ἡ ἐλευθερία τῆς βούλησης δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸν Hobbes. Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀπλᾶ ἡ δυνατότητα ἐπιβολῆς τῆς ἐξαρτώμενης καί καθορισμένης ἀπὸ ἀντικειμενικοὺς παράγοντες θέλησῆς μας στοὺς ἄλλους, ἡ δυνατότητα αὐτοπραγμάτωσής. Ἐν-

νοια μηχανιστικὴ καί αὐτὴ, γεωμετρικῆς καταγωγῆς (ἢ «δύναμη»), πού παραπέμπει σέ μιὰ εὐρύτερη ἀντίληψη τῆς ἐλευθερίας σάν ἐξωτερικῆς (ὄχι ἐσωτερικῆς, ψυχικῆς) διαδικασίας σύγκρουσης ἀντίρροπων δυνάμεων. Σ' ὅτι ἀφορᾷ ἄλλωστε τὴ φιλοσοφία του τοῦ δικαίου καί τὴν «ἐξωτερικὴ» ἐλευθερία, ὁ τυπικὸ φιλελευθέρος Kant, ἔναν αἰῶνα ἀργότερα, δὲν θά ἀλλάξει οὔτε μιὰ γραμμὴ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη τοῦ Hobbes. Τὸ σχῆμα παραμένει ἴδιο: α) ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου εἶναι συνυφασμένη μετ' τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει μετ' τὴ διάθεση ἀποκλειστικῆς κτήσης καί χρήσης ἀγαθῶν, β) τὰ ἀγαθὰ δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἰκανοποιήσουν τοὺς πάντες στὸν ἴδιο βαθμὸ, γ) ὁ ὅσο οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀπομονωμένοι σάν μικροὶ Ροβινσῶνες, ἡ σύγκρουση πού λογικὰ ἀκολουθεῖ ἐξαιτίας τῶν συνθηκῶν α καί β λήγει σέ μιὰ γενικευμένη ἀβεβαιότητα ὅπου ἐπικρατεῖ ὁ ἰσχυρότερος, δ) οἱ ἄνθρωποι σάν ὄντα προκισμένα μετ' μιὰ minimum ὀρθολογικότητα ἀποφασίζουν νὰ συνάψουν ἕνα κοινωνικὸ συμβόλαιο ἀναλαμβάνοντας ἀμοιβαίως ὑποχρεώσεις κι ἀναθέτοντας σέ μιὰ οὐδέτερη πολιτικὴ ἐξουσία τὴν ἐπιτήρηση γιὰ τὸ σεβασμὸ τους, ε) ἡ ἰσχὺς τοῦ συμβολαίου ἀλλὰ καί ἡ ἰδία ἡ δυνατότητα σύναξης του πηγάζουν ἀπὸ τὴν προκοινωνικὴ ὑπαρξὴ ἐνός φυσικοῦ δικαίου πού καθιστᾷ τὰ ἄτομα τυπικὰ ἴσα. Αὐτὸ πού ἀλλάζει εἶναι οἱ ἰδιαίτερες ἀντιλήψεις τῶν μεμονωμένων στοχαστῶν τῆς σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου καί οἱ ἀποχρώσεις.

Ἡ ἐξέλιξη ὅμως τῆς ἀνάλυσής μας θά μᾶς βοηθήσει νὰ ἀντιληφθοῦμε καλύτερα τὴ θέση πού διατυπώθηκε παραπάνω. Ἐνδεικτικὴ τῆς ἄμεσης λειτουργικότητας τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ἔς πρός τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι ἡ περικοπὴ πού παραθέτουμε ἀπὸ τὸ *Leviathan*: «ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἡ διαρκὴς θέληση νὰ ἀποδίδεις τὸν καθῆνα τὸ δικό του· γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει πράγμα δικό του, δηλαδή ἰδιοκτησία, ὅπου δὲν ὑπάρχει ἀδικία κι ὅπου δὲν ὑπάρχει κατασταλικὴ ἐξουσία· καί συνεπῶς ὅπου δὲν ὑπάρχει κράτος δὲν ὑπάρχει ἰδιοκτησία, ἀφοῦ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν δικαιοῦματα πάνω σ' ὅλα τὰ πράγματα. Γι' αὐτὸ, ὅπου δὲν ὑπάρχει κράτος δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ ἄδικο. Ἐπομένως, ἡ φύση τῆς δικαιοσύνης εἶναι τὸ νὰ ἐπιβάλλει τὴ διατήρηση τῶν ἰσχυροσῶν συμφωνιῶν: ἀλλὰ ἡ ἰσχὺς τῶν συμφωνιῶν δὲν ἀρχίζει παρά μόνο μετ' τὴ συγκρότηση μιᾶς πολιτειακῆς ἐξουσίας, ἀρκετὰ ἰσχυρῆς, ὥστε νὰ ἐξαναγκάζει τοὺς ἀνθρώπους νὰ τίς διατηροῦν· καί τότε μόνο ἀρχίζει ἡ ἰδιοκτησία».἖ Ἐἶναι προφανές ὅτι γιὰ τὸν Hobbes στήν προκοινωνικὴ φάση ὑπάρχει δικαίο καί δικαιοσύνη. Τὸ ἐντοπίσαμε ἡδὴ. Αὐτὸ πού δὲν ὑπάρχει εἶναι ἡ ἀδικία. Γιατὶ ὅταν τὸ δικαίο καθενὸς ἐρχεται σέ σύγκρουση μ' αὐτὸ τῶν ἄλλων καί ταυτόχρονα δὲν ὑπάρχει ἀκόμα κανένα θετικὸ νομικὸ οἰκοδόμημα πού νὰ ἀλληλοδεσμεύει διά

6. Hobbew, *Leviathan*, ἱτ. ἐκδ. Bari Laterza 1974, σελ. 126.

της καταστολής τούς αντιδικούντες (και άλληλοσφαιζόμενους...), τότε είναι αφελές να αναφερόμαστε στην άδικια. Το «δίκαιο» σ' αυτή τη φάση είναι η πλήρης αυθαιρεσία. Το δίκαιο συνεπώς καλύπτει κάθε μου ενέργεια καθώς και κάθε ενέργεια του αντιπάλου μου. Όπου όλοι έχουν δικιο, κανείς δεν έχει άδικο. Η κατάκτηση της έννοιας της άδικιας είναι το συνδυασμένο αποτέλεσμα της ριζικής άρνησης της πλήρους ατομικής ελευθερίας και της διαδικασίας εξουσιοδότησης ενός τρίτου να ελέγξει, να επιβάλλει και να αποφασίζει για ό,τι άπτεται των διαφορών μου με τούς αντιπάλους μου. Άλλά οι διατυπώσεις του Hobbes είναι πολύ ενδιαφέρουσες και από μία άλλη άποψη. Ο συλλογισμός του εκτυλίσσεται ως εξής: το δίκαιο είναι ή απολαβή αυτού που μου αντίστοιχει: δηλαδή ή ιδιοκτησία των όσων μου άνηκουν δικαιωματικά· αυτή ή ιδιοκτησία, επειδή τίποτα δεν τή διασφαλίζει πριν την οικοδόμηση κράτους, είναι πρακτικά άνυπαρκτη· επειδή όμως είναι και λογικό και άναγκαίο να υπάρξει, ή δημιουργία των συνθηκών ειρήνης που θά τήν κατοχυρώνουν και νομικά, προσδιορίζοντας τό τί είναι άδικο και κολάσιμο, ή σύσταση κράτους διαχειριζόμενου διά μέσου του άνωτατου άρχοντα που ένσαρκώνει χωρίς περιορισούς τή γενική θέληση και τήν έξουσία, επιβάλλεται σάν επιταγή του στοιχειώδους κοινού νοϋ. Τό μόνο πρόβλημα βέβαια, καθώς και ή μόνη λογική αυθαιρεσία που σηματοδεύει τήν επιχειρηματολογία του Hobbes, είναι τό ότι υποθέτει κάθε άμφισβήτηση ότι ή ιδιοκτησία πρέπει να υπάρξει. Κανείς δεν άμφιβάλλει: άν υπάρχει είναι εύλογη ή προστασία της. Άλλά γιατί «πρέπει να υπάρξει με τή μορφή τής ατομικής ιδιοκτησίας; Σ' αυτό τό σημείο καθίσταται πρόδηλη ή υποστασιοποίηση στην όποια άναφερθήκαμε. Γιά τόν Hobbes ή ατομική ιδιοκτησία έπεται τής σύστασης κράτους και τής θέσπισης νόμων. Έπεται όμως πρακτικά. Σάν επιταγή, άνάγκη και άνθρωπολογική χαρακτηριστικό, όμως, όχι μόνο προηγείται — και έννοιολογικά στό σύστημα — άλλά θεμελιώνει και επιβάλλει τή σύσταση κράτους άκριβώς επειδή ή ατομική ιδιοκτησία πραγματοποιείται μόνο μέσα στό κράτος. Η προκρατική οικονομική σχέση είναι σέ τελευταία άνάλυση καθοριστική: ό λόγος ύπαρξης τής πολιτικής κοινωνίας που μπορεί μόνο να έγγυηθεί και να διανεμίει τήν ατομική ιδιοκτησία. Λίγο σχηματικά θά μπορούσαμε να επιχειρήσουμε μία άναλογία: σημειώνοντας ότι στην οδσία τό θέμα που προκύπτει εδώ είναι συναφές μ' εκείνο τής σχέσης άνάμεσα στην παραγωγική διαδικασία και τή διανομή στό καθαρά οικονομικό επίπεδο. Η προκρινόμενη φυσική κατάσταση είναι τό πλαίσιο μέσα στό όποιο διαδραματίζονται οι διαδικασίες παραγωγής, των όποιων ή ρύθμιση ή μάλλον ή πραγματοποίηση άπαιτεί τή στιγμή τής διανομής και τής κατανώλιψης. Τό κράτος έγγυάται άκριβώς τήν ίσορροπία άνάμεσα στους μεμονωμένους παραγωγούς εξασφαλίζοντας συνθήκες

κατάλληλες γιά τήν ανάπτυξη των οικονομικών και έμπορικών σχέσεων. Άν αυτό σύμφωνα με τήν κλασική φιλελεύθερη αντίληψη όφείλει να γίνεται με πάσα διακριτικότητα είναι γιατί ένας Locke, γιά παράδειγμα, είχε να επιλύσει προβλήματα τελειούς διαφοροτικά από αυτά τού Hobbes και τής μεταβατικής περιόδου στην όποία έγραψε. Άλλά δεν είναι παράτολμος ό ισχυρισμός ότι ή προτεραιότητα του φυσικού δικαίου επί του θετικού (άκόμα και στόν Hobbes) απολήγει σέ μία θεωρητική σχέση, τής όποίας ή δομή είναι αντίστοιχη (άντανακλά) παρά τό κακόχηον του ρήματος) εκείνης που προσδιορίζει τήν προτεραιότητα τής οικονομικής ζωής (τό «ζωικό βασίλειο του πνεύματος κατά Hegel) πάνω στη διάσταση του πολιτικού στοιχείου στό έσωτερικό τής άστικής κοινωνίας. Η πολιτική θά στερεώσει — ίσως θά «δημιουργήσει» κίολας — παρέχοντάς τους νομικό περιβλημα τς διαδικασίες που οδσιαστικά τήν καθιστούν άναγκαία. Τό μόνο θέμα τής προτεραιότητας τής πολιτικής επί τής οικονομίας, τής παραγωγής επί τής διανομής στόν Hobbes παρουσιάζεται μέσα από τήν πραγματική έννοιολογική προτεραιότητα και τή θεμελιακή γιά τό σύστημα λειτουργικότητα των ιδιότυπων — έσω — φυσιοδικαϊκών του θεωρήσεων. Η οδσιώδης κοπερνίκεια επανάσταση του Hobbes στόν τομέα τής πολιτικής σκέψης πρέπει να έντοπισθεί στό ότι, ένδω μετατρεπόμενος σέ άπολογία τής άριστοτελείας μήμης παραδοσιακής φιλοσοφίας του φυσικού δικαίου θά μπορούσε εύκολα να υποστηρίξει τήν προτεραιότητα του κράτους σέ σχέση με τό άτομο, τής διανομής σέ σχέση με τό κοινωνικό πλέγμα παραγωγής-ατομικής ιδιοκτησίας καθώς και τήν αντίληψη τής ιδιοκτησίας σάν παράγωγα τής έξουσίας, έπεξεργάστηκε μία όπτική σύμφωνη με τήν όποια, άν τό κράτος είναι ό θεμέλιος λίθος και άν ή θέλησή του είναι άνεξάρτητη άπ' αυτή των ατόμων που τό συναπαρτίζουν, τούτο συμβαίνει επειδή αυτός είναι ό μόνος τρόπος γιά τό κατοχυρωθούν άποτελεσματικά τά ιδιαίτερα συμφέροντα των μεμονωμένων ατόμων με τήν ταυτόχρονη διάλυση όλων των ενδιάμεσων μεσαιωνικών έξουσιών που παρεμβάλλοντα άπαγορευτικά στην έννοποίηση τής κοινωνικής θέλησης. Παρ' όλ' αυτά, ό Hobbes αντίληφθηκε ότι μία άπερίοριστη έξουσία που γεννιέται γιά να προστατέψει και να όχυρώσει τήν ατομική ιδιοκτησία προσκροει άναπόφευκτα σ' ένα όριο: τήν ατομική ιδιοκτησία, νοούμενη σάν άναπόσπαστο μέρος, όπως είδαμε, του δικαιοώματος στη ζωή και τήν άυτοσυντήρηση. Η έξουσία είναι άπόλυτη άποκειστικά, γιατί όφείλει να προσπίξει αυτό τό άπόλυτο δικαίωμα. Βέβαια, έχουμε χρέος να παρατηρήσουμε ότι ή έξίσωση δικαίωμα στη ζωή-ατομικής ιδιοκτησίας είναι προφανέστερη και πιο άμεση στόν Locke — που άντιλαμβάνεται κατά ταύτοσημο τρόπο τό γεγονός ότι κάθε άνθρωπος είναι ιδιοκτήτης του έαυτού του και τό ότι είναι ιδιοκτήτης

ένος ζεύγους παπουτσιῶν πού κατασκεύασε μόνος του ἢ πού ἀγόρασε — παρά στὸν Hobbes. Ἡ ἐπιφύλαξη ὁμοῦ εἶναι περισσότερο φιλολογικὴ παρά οὐσιαστικὴ.

Ὁ ρόλος τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στὸ σύστημα τοῦ Hobbes, ἀν καί συνοπτικὰ, φωτίστηκε ἀρκετὰ. Δὲν ἐξαντλήθηκαν, ὁμοῦ, ἄλλες ἐνδιαφερόμενες πτυχές τοῦ προβλήματος καί πρῶτ' ἀπ' ὅλα αὐτὴ πού ἀπειται τὴν σχέσης ἀτόμου-κράτους. Κατ' ἀρχήν, δὲν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐξουσία πού ραματίστηκε ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος εἶναι πάντα ἀμείλικτα παρεμβατικὴ καὶ ἀποπνικτικὴ. «Ἐφόσον — ὑποστηρίζει στὸ *De Cive*—δὲν εἶναι ὅλες οἱ κινήσεις καὶ οἱ πράξεις τῶν πολιτῶν ρυθμισμένες ἀπὸ τοὺς νόμους οὐτε, ἐξαιτίας τῆς ποικιλίας τους, θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι, θὰ ὑπάρξουν ἀναγκαστικὰ ἄπειρες δραστηριότητες οὐτε διατεταγμένες οὐτε ἀπαγορευμένες, πού ὁ καθένας θὰ μπορεῖ νὰ ἀναπτύξει ἢ νὰ μὴν ἀναπτύξει ἀνάλογα μὲ τὴ θέλησή του. Ἐδῶ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι κάθε πολίτης ἀπολαμβάνει μιὰ ὀρισμένη ἐλευθερία, ἐννοώντας γιὰ ἐλευθερία ἐκεῖνο τὸ μέρος τοῦ φυσικοῦ δικαίου πού ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει γιὰ τοὺς πολίτες ἀφοῦ δὲν περιορίζεται ἀπὸ τοὺς πολιτειακοὺς νόμους.»⁷ Αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μας ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἐμπορικὴ δραστηριότητα πού τὸ κράτος ἀναλαμβάνει ἀπλὰ νὰ ρυθμίσει καὶ νὰ συντονίσει χωρὶς νὰ διεκπεραιώνει ἐπὶ πρῶτο πρόσωπο. Ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν καὶ τὴν πολιτικὴ κοινωνία δὲν εἶναι ἀκόμη σαφῆς ἀλλὰ τὰ σπέρματά του ἔχουν θεθεῖ. Ἄν καὶ στὸ σύστημα τοῦ Hobbes ὅλα ἐγγράφονται στὸν ὄριζονα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια κάθε πρακτικὴ εἶναι πολιτικὰ φορτισμένη, ὥστόσο πολιτικὴ μὲ τὴν ἀσπέρη ἔννοια κάνει μόνον ὁ ἄρχοντας — ἐνσάρκωση τῆς κοινωνικῆς δεοντολογίας. Κι ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ διαχωρισμὸς ἐγκυμονεῖται ἤδη στὸ διπολισμὸ τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὰ διάσπαρτα ἄτομα πού συγκροτοῦνται στιγμιαίᾳ σάν «λαὸς» σὲ συνένωση γιὰ νὰ ἀναθέσουν τὴν ἐκπροσώπησή τους σ' ἓνα «πλαστὸ πρόσωπο» καὶ νὰ ξαναδιαλυθοῦν χάνοντας ἀπαράγραπτα τὴ δυνατότητα ἐξάσκησης τῆς τυπικῆς τους ἱκανότητας παραγωγῆς δικαίου, καὶ τὸ «πλαστὸ πρόσωπο», τὸν ἄρχοντα. Ἐγκυμονεῖται μὲ δυὸ λόγια στὸν ἴδιο τὸ δεσμὸ τῆς ἐκπροσώπησης. Τὸ βῆμα πρὸς τὴν μεταμεσαιωνικὴν πολιτικὴν φιλοσοφίαν τείνει πιά νὰ ὀλοκληρωθεῖ. Μετασηματίζεται ριζικὰ ἡ δομὴ τοῦ «συμβολαίου» τῆς παραδοσιακῆς ἀρχαίας καὶ μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀλλὰ ἀλλάζει τὸ ἴδιο ριζοσπαστικὰ καὶ ἡ οὐσία του. Ἐμφανίζεται μιὰ νέα σημασία τελείως ἀφρημένη καὶ φορμαλιστικὴ τῆς νομικῆς προσωπικότητας τοῦ κράτους — *corpus fictitium*. Ὅπως βέβαια ἐπισημαίνει ὁ Von Gierke, ὁ Hobbes δὲν ἀντιλαμβάνεται τὸ *corpus fictitium*

ὑπὸ ὀργανικιστικὸ πρίσμα, ἀλλὰ ἀντίθετα σάν ἓνα διεπόμενο ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς μηχανικῆς σύμπλεγμα ἀτόμου: τὸ ὅλον εἶναι τὸ ἄθροισμα τῶν μερῶν πού λειτουργοῦν ρυθμισμένα σάν ἓνα ρολοῖ. Ἡ ἐνοποίηση τῶν φυσικῶν ὑποκειμένων πραγματοποιεῖται μὲς ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς συγκεκριμένης τους ὑπόστασης στὸ πρόσωπο τοῦ ἄρχοντα· ἡ ἔλλειψη τοῦ τεχνητοῦ αὐτοῦ προσώπου ἀντιπροσωπεύει χάρη στὸν ἀφρημένο χαρακτηριστῆρα τῆς τὴν ἐνοποιημένη βούληση τῶν ἐκπροσωπούμενων. Ὑπάρχει ὁμοῦ καὶ μιὰ ἄλλη θέση τοῦ Hobbes ἄρρηκτα δεμένη μὲ τὴ θεωρητικοποίηση αὐτῆς τῆς διαδικασίας ἀφαίρεσης: «ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὅπως καὶ γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα ἡ τιμὴ του, δηλαδὴ αὐτὸ πού θὰ προσφέραμε γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ δύναμή του». Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Macpherson, αὐτὴ ἡ ἐκφραση εἶναι τὸ ἀπαύγασμα τῶν σχέσεων πού διαμορφώνονται σὲ μιὰ καπιταλιστικὴ ἐμπορευματικὴ κοινωνία. Ἄντανακλὰ τὴ διάρθρωση τῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς. Ἡ ἀξία ἐνὸς ἀτόμου εἶναι ἡ ἀνταλλακτικὴ του ἀξία. Τὸ ἄτομο εἶναι τὸ ἀφρημένο ὑποκείμενο τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ἐργατικῆς του δύναμης ἐναντί ἐνὸς ποσοῦ. Ἡ θεματικοποίηση τῆς ἀποφασικοποιημένης νομικῆς προσωπικότητας εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ χρησιμοποίησις τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἐνὸς ἐλεύθερου ἀτόμου ἔχει μιὰ χρηματικὴ τιμὴ. Ἡ ἀφαίρεσις εἶναι ἡ διάσπασις πού συνθέτει καὶ διευθίνει τῆς ξεχωριστῆς ἰδιαιτερότητες.

Μόνον ἔφοσον ἡ ἱστορικὴ διαδικασία ἐπικράτησης τῶν καπιταλιστικῶν ἐμπορευματικῶν σχέσεων ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, καθίσταται ἐφικτὴ ἡ προβληματικοποίησις τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸ ἄτομο καὶ τὸ κράτος στὴ βάση ἐνὸς ἐξουσιοδοτικοῦ συμβολαίου—πὺ παραπέμπει ἐξ ἄλλου στὶς σχέσεις ἐκπροσώπησης—τοῦ τύπου αὐτοῦ τοῦ Hobbes: τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀποσύνθεσης τῶν φεουδαρχικῶν κοινωνικῶν δομῶν εἶναι ἡ πλήρης διάσπασις τῆς ἐνότητας τῶν ἀτομικῶν ὑποκειμένων καὶ ἡ συνεπακόλουθη διάσπασις ἀνάμεσα σ' ἓνα χῶρο ἀσπέρη ἰδιωτικὸ καὶ ἓνα δημόσιον. Οἱ θεωρίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου τουλάχιστον μέχρι τὴν ἐποχὴ τῆς ἐξοντωτικῆς κριτικῆς πού ἄσκησε ἐναντίον τους ὁ Hegel θὰ παραμείνουν ἐγκλωβισμένες στὰ φιλοσοφικὰ καὶ πολιτικὰ διδιέξοδα αὐτοῦ τοῦ ἀπολυτοποιημένου δυϊσμοῦ. Τὸ ἴδιο ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μὲ δ,τι ἀφορὰ τὴν ὑπόστασιοποίηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ὅπως θὰ δεῖξουμε.

III

Μὲ τὸν Locke, τὰ δεδομένα τῆς θεωρίας τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας μεταβάλλονται σημαντικὰ. Ἡ «ἰδιοποίησις» εἶναι μιὰ διαδικασία προσωπολαϊκῆ, φυσικῆ, πού δὲν ἐμφανίζεται μόνον μὲσω τῆς πραγματοποίησης ἐνὸς κρατικοῦ πλέγματος θετικῶν νομικῶν σχέσεων. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι συνενώνονται σὲ «κοινω-

7. Hobbes, *Opere politiche*, op. cit., σελ. 259-260.

νία», είναι ήδη ιδιοκτήτες. Μιά βασική συναγωγή της θεώρησής του εξ άλλου είναι η εκλογίκευση του θεσμού της ιδιοκτησίας, ή σύμφυση του με τη δεοντολογία της ανθρώπινης ορθολογικότητας. Η ατομικοποιημένη ιδιοποίηση μετατοπίζεται πλέον από τη σφαίρα της σύμβασης ή απ' αυτήν του πολέμου των πάντων έναντιον πάντων. Δεν αποτελεί δηλαδή ούτε το άποκύμα πολιτειακών θεσμικών θεσπίσεων ούτε ανάγεται σε κτήση και ιδιοχρησία εξαρτώμενη από το δίκαιο του ισχυρότερου. Στόν Hobbes ήταν ακριβώς μία συνάρτηση αυτών των δύο όπτικων. Άλλά, εάν υποβιβασθεί στο επίπεδο των πολιτειακών ρυθμίσεων, είναι εύλογο ότι δεν μπορεί ν' αποτελεί εμφανές προσδιοριστικό στοιχείο της πρωτογενούς ανθρώπινης ελευθερίας. Και αν, από την άλλη, ταυτισθεί με το προϊόν της αυθαιρέτης άσκησης δύναμης, αποκλείεται κάθε αξιολογήσή της σάν αποτέλεσμα της εργασίας και της ανταμοιβής του καταναλωμένου μόχθου.

Ο Locke κατορθώνει νά ίχνογραφήσει μία εξιδανικευμένη εικόνα της ατομικής ιδιοκτησίας, παρουσιάζοντάς την σάν «φυσική προβολή» της ανθρώπινης εργασίας, ήδη στο πλαίσιο των προκινωνικών σχέσεων. Η ατομική ιδιοκτησία υλοποιεί την άμοιβαία ύσότητα των ανθρώπων, ενσarfκόνει της ελευθερία τους, αποκρυσταλλώνει τόν έμφυτο σ' αυτούς όρθό λόγο. Θά ήταν σφάλμα νά μίν έπισημάνει κανείς τις επιδράσεις της στοικής φιλοσοφίας και ενός όρισμένου θουμισμού, εμφανείς στις αντίδράσεις της ώριμότητάς του άπέναντι στην αντίληψη του Hobbes γιά τό φυσικό δίκαιο. Άλλά ό ώφελιμισμός πού διαπνέει τη φιλοσοφία του άπισχναίνει τις έννοιες τό παροδοσιακού φυσικού δικαίου στις όποιες ανατρέχει, μετασηματίζοντας τά περιεχόμενά τους. Η ήδονιστική θεώρηση του κεφαλαίου γιά την «έξουσία» του *Essay on Human Understanding*, συζευγμένη με τόν καλβινιστικό πουριτανισμό του Baxter και τών στρατιωτών της Βίβλου, άπολήγουν στόν Locke τή θεμελίωση της άτομικής ιδιοκτησίας πάνω στό σίγουρο έδαφος της ανθρώπινης εργασίας και δραστηριότητας. Η εργασία ενός άτόμου ενσωματώνεται στό προϊόν πού παράγει. Τό προϊόν κατά συνέπεια είναι μία έκφραση του εργαζομένου, είναι «δικό του», τού άντικει. Ο ήδονισμός—δέν είναι βέβαιο άν ή ταύτησή του με τη φιλοσοφία του Έπικουρου από τόν Euchner είναι θεμελιωμένη⁸—έκφράζεται άριστα μέσ' από τη λοκιανή έννοια της «uneasiness», τού αίσθηματος δηλαδή της έλλειψης και της ανάγκης, νομαδικό κίνητρο δραστηριοποίησης ενός άτόμου ταγμένου στην έξυπνέρηση

των ιδιωτικών των συμφερόντων, πού λειτουργεί εν είδει ένστικτού επιβάλλοντας μία έκ νέου ενεργοποίηση στην κατεύθυνση της έξασφάλισης της ατοσυντήρησης και της ικανοποίησης των άναγκών. Η ύσιαστική πρωτοτυπία όμως του Locke συνίσταται στην συνείδηση της άρρηκτης σχέσης ανάμεσα σε αυτόν τόν άτομικιστικό ώφελιμισμό και την προτεσταντική πουριτανική έξιδανίκευση της εργασίας, πού έν τέλει τόν οδηγεί στην διαμόρφωση μιάς θεωρίας της αξίας πού από οικονομική άποψη προεκoinίζει τις κλασικές θεωρίες του Smith και του Ricardo.

Θά ήταν όμως σκόπιμο νά έρευνήσουμε έκ του σύγγενους τις άντιλήψεις του γιά την άτομική ιδιοκτησία, ώστε νά έπισημάνουμε τό μίτο της Άριάνδης πού τις συνδέει μ' αυτές του Hobbes άλλά και του Kant πού θά μελετήσουμε στην συνέχεια. Άπό την παρ. 26 τού V κεφαλαίου τού δεύτερου *Treatise* συμπεραίνουμε ότι γιά τόν Locke, στην φυσική προκοινωνική κατάσταση, ή κατοχή της γης και τών αντικειμένων είναι κοινή. Η κοινότητα άπολαμβάνει από κοινού τά άγαθά πού στοιχειοθετούν τις άπαραίτητες πηγές συντήρησής της. Άλλά, ίσχυρίζεται ό Locke, πρέπει νά ύπάρχει κάποιος τρόπος ώστε αυτό πού άρχικά άποτελεί αντικείμενο κοινής χρήσης νά περιέρχεται στην άτομική δικαιούσια των διάφορων μελών της κοινότητας γατι διαφορετικά είναι ένδεχόμενο νά περιέλθει στην δικαιούσια ενός μόνο.

Μ' άλλα λόγια: ό Locke θεωρεί δσομενό ότι ή πρωτογενής κοινκτημοσύνη δεν είναι δυνατόν νά συνεχισθεί (χωρίς νά έπιχειρηματολογεί σοβαρά γύρω από τις αίτιες της προσωρινότητάς της). Πρέπει συνεπώς νά ύπάρχει ένα κριτήριο μέ βάση τό όποίο θά νομιμοποιείται κατά τρόπο άντικειμενικό και κοινά άποδεκτό τό πέρασμα από την κοινκτημοσύνη στην ιδιοχρησία ή μάλλον στό καθεστώς της άτομικής ιδιοκτησίας. Ποιό είναι τό κριτήριο πού θά έπιτρέψει τόν καθορισμό του «δικού μου» και του «δικού σου»; Ο Άγγλος φιλόσοφος άποφαινεται ότι είναι ή προσωπική εργασία. Τό πρόβλημα όμως πού θέτει ό συλλογισμός του Locke είναι άνάλογο μ' αυτό πού αντιμετοπίσαμε στην περίπτωση του Hobbes. Άπό τό γεγονός ότι ή άτομική ιδιοκτησία ύφίσταται *τώρα*, συνάγεται τό συμπέρασμα ότι πρέπει νά ύφίσταται κι ότι πρέπει νά προσδιοριστούν τά κριτήρια έκείνα πού όχι μόνο θά τη «νομιμοποιούν» άλλά πού θά την καθιστούν ίδιον της ανθρώπινης φύσης στό πλαίσιο ακριβώς μιάς ανιστορικής όπτικής των κοινωνικών σχέσεων.

Γιά τόν Locke τό θεμέλιο της άτομικής ιδιοκτησίας είναι κατ' άρχήν ή «ιδιοκτησία» του ίδιου μας του προσώπου. Κάθε άτομο, φυσικά έλεύθερο, είναι ιδιοκτήτης του έαυτού του, με την ίδια νομική σημασία πού έπέχει ή ιδιοκτησία ενός πράγματος ή ενός άκινήτου. Άπ' αυτή την άποψη ή σκέψη του Locke άντανκαλά μία διαδικασία πραγματοποίησης (Reification) τού άτόμου κι άποδέχεται σάν φυσικό προσδιορισμό

8. Έκφραστής της άποσης αυτής δεν είναι μόνο ό Euchner, συγγραφέας ένδιαφεροσών μονογραφιών πάνω στόν Locke, επηρεασμένος από τη σχολή της Φραγκφούρτης. Γενικά όμως μιά φαίνεται άδοκιμή σ' ό,τι άφορά τις σχέσεις των νεώτερων ώφελιμιστών με τη φιλοσοφία του Έπικουρου.

του ανθρώπου αυτό που ο άνθρωπος είναι μόνο υπό την κυριαρχία μιάς ειδικής σχέσης παραγωγής. Γι' αυτόν, ο άνθρωπος δεν είναι «ένα όν που ύφίσταται» αλλά ύφίσταται μόνο σάν κάτοχος κάποιου πράγματος: είναι «πρόσωπο» μόνο σάν ιδιοκτήτης του εαυτού του· ή ιδιότητα του «προσώπου», ή ήθικη συνεπώς διάσταση της ελευθερίας του ανθρώπου, και ή ιδιοκτησία ταυτίζονται. Τό «πρόσωπο» οικοδομείται μόνο μέσ' από μιά μονοπολική σχέση αυτοιδιοκτησίας από την οποία εκπηγάζει ή δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού και επομένως της ελεύθερης συναψης συμφωνιών. Πρόσωπο, ιδιοκτησία, ελευθερία συγχωνεύονται σέ μιά ένιαία όντότητα της όποις άποτελούν διαφορετικές εκφάνσεις. Διότι, άπό ó άνθρωπος κατέχει τόν εαυτό του σάν ιδιοκτησία του είναι εύλογο ότι ή εργασία του, όντας ελεύθερη δραστηριότητα της ιδιοκτησίας του, τού παρέχει τό δικαίωμα νά άπολαμβάνει τό προϊόν της, άφού τό παραχθέν δεν είναι παρά ή άντικειμενοποίηση της εργασίας του—εργασία tout court αυτό καθεαυτό. Και συμπληρώνει ó Locke ότι τό προϊόν είναι εργασία αυτό καθεαυτό, έπειδή ή άξία του προσδιορίζεται άπό την ένσωματωμένη σ' αυτό εργασία μιά και «ή έκταση της γής άξίζει ελάχιστα χωρίς την εργασία» και ή «πρωταρχική άξία τών πραγμάτων» καθορίζεται άπό τή «χρησιμότητά τους γιά τόν άνθρωπο.

Η ιδιοκτησία κατακτιέται όταν ή εργασία συγκεριμενοποιείται έξασκούμενη πάνω σ' ένα άκόθρημο παράγωγο της φύσης»—μιά πρώτη ύλη—κατά τρόπο που νά μεταβάλλει την πρωτογενή φυσική του κατάσταση μετασηματίζοντας τή μορφή του σάν άντικείμενο. Ο μετασηματισμός της μορφής παράγει τή «διαφορά της άξιας» που αυξάνεται στή διαδικασία πέραςματος άπό τις διαδοχικές φάσεις που μεσολαβούν άπό την άκατέργαστη άρχική ύλη ως την τελείωση του άντικειμένου, σ' άναλογία μέ την ένσωμάτωση σέ αυτό της καταναλωμένης εργασίας. Είναι άλήθεια ότι ó Locke δεν κατορθώνει ν' άπελευθερωθεί τελείως άπό μιά «μυθική» έξύψωση της γής σ' άξία καθεαυτή, αλλά μās βεβαιώνει παράλληλα ότι «τό 99%—της άξιας—πρέπει νά άποδοθεί στήν εργασία». Γι' αυτό τό λόγο, συνεχίζει «ότι όσο κι άν τά φυσικά πράγματα ήταν κοινά, ó άνθρωπος, όντας άφέντης τού εαυτού του κι ιδιοκτήτης τού ίδιου του τού προσώπου και τών πράξεων και της εργασίας του, έφερνε ήδη έντός του τό μέγα θεμέλιο της ιδιοκτησίας...».

Έχουμε τή γνώμη ότι οι παραπάνω άντιλήψεις τού Locke είναι πιό ένδιαφέρουσες άκόμα άπ' αυτές που άφορούν τό χωρισμό τών έξουσιών κτλ. Άλλωστε, αυτές καθορίζουν σέ μεγάλο βαθμό τό πρίσμα υπό τό όποιο άντιμετώπισε τά προβλήματα της γέννησης και της έδρασίωσης της κοινωνίας τών πολιτών. Η ιδιοκτησία είναι συστατικό στοιχείο της φυσικής συγκρότησης τού όρθολογικού όντος που είναι ó άνθρωπος στό βαθμό τού τό κύριο άνθρωπολογικό χαρακτηρι-

στικό είναι ή δυνατότητα σχεδιασμένης εκτέλεσης εργασίας.

Παρ' όλ' αυτά, ή λοκιανή έννοια της ιδιοκτησίας πάσχει σ' όρισμένες περιπτώσεις άπό μιά περιεργή άμφισβημία. Κάποτε, τό εύρος της περιλαμβάνει αυτή καθεαυτή τή διάσταση τού «άνθρωπου-πρόσωπου» και κάποτε περιορίζεται στό νά δηλώνει άποκλειστικά τά ύλικά άγαθά. Η ούσια όμως δεν αλλάζει, κι ó Ν. Bobbio τό εξέφρασε μ' άποτελεσματικότητα: «ό νεωτερισμός τού λοκιανού οικοδομήματος που τό καθιστά μοντέλο τού φιλελεύθερου κράτους είναι ό έντοπισμός και ή ανακάλυψη τού σταδίου τών οικονομικών σχέσεων ανάμεσα στους άνθρώπους που προηγείται τού σταδίου τών πολιτικών διαρθρώσεων». Η ανακάλυψη, δηλαδή, μιάς σφαιρας της άνθρώπινης δραστηριότητας που α) θεωρείται «παραγωγός άξιας» και νομοποιητικό θεμέλιο της άτομικής ιδιοκτησίας τοποθετούμενη πλέον ρητά—χωρίς τις άμφιταλαντεύσεις τού Hobbes—στό στάδιο τών προκοινωνικών, προκρατικών (κράτος και κοινωνία είναι και γιά τόν Locke συνώνυμα) διαρθρώσεων. Η ιδιοκτησία σάν ένσάρκωση της ζωής, της ελευθερίας και της νομικής προσωπικότητας δεν προσδιορίζεται άπό τούς πολιτειακούς θεσμούς άλλ' άποτελεί τόν αιτιώδη λόγο σύστασης τους και τό άνυπέβλητο όριο τών δικαιοδοσιών τους, και β) μεταφράζεται σέ μιά δομική άνισότητα άξιολογικών και έννοιολογικών επιπέδων ανάμεσα στήν πολιτική και την οικονομική διάσταση καθιστώντας τή δεύτερη λόγο ύπαρξης της πρώτης. Τό άναλογικό σχήμα που προτεινάμε μελετώντας τόν Hobbes έπιανεμφανίζεται: τό φυσικό δικαίο και ή προτεραιότητα τού πάνω στό θετικό νομικό πλαίσιο τών ύπαρκτών κοινωνιών άποτελούν τό θεωρητικό περίβλημα της σχέσης προτεραιότητας τών οικονομικών και παραγωγικών διαδικασιών επί της πολλαπλής και κρατικής πρακτικής στό έσωτερικό της καπιταλιστικής οικονομίας. Άν μπορούσαμε νά προσθέσουμε μιά σειρά άντιστοιχιών ανάμεσα σέ έννοιολογική ζεύξη, ήα της δίναμε την παρακάτω διάταξη

Οι έννοιες της «ελευθερίας» και της «νομικής προσωπικότητας» γεννιούνται στό χώρο της κυκλοφορίας τού χρήματος (Μάρξ). Όλη ή προσπάθεια της σχολής τού φυσικού δικαίου άποσκοπεί στό νά τις έξαγάει άπό μιά πιό θεμελιακή, ύπερβατική σφαίρα αιώγων άνθρωπολογικών προσδιορισμών. Τό σχήμα όμως στό όποιο έντοιχίζονται οι προσπάθειές της καθιστά

ἀμφίβολη την επιτυχία της μιά και σέ τελευταία ἀνά-
λυση εἶν' εὐκόλο νά ἐξαχθούν ἀπ' αὐτό τὰ ἀκριβῶς
ἀντίθετα συμπεράσματα. Οἱ δυσκολίες ὁμῶς δέν τε-
λειώθουν ἐδῶ.

Ὁ Locke πρᾶσβευεῖ ἀνυποχώρητα τήν ἰσότητα, φυ-
σική καί λογική, τῶν ἀνθρώπων, στή φυσική τους κα-
τάσταση. Αὐτό πού ὑλοποιεῖ τίς ἰσότητες κατανεμημέ-
νες στὸν καθένα δυνατότητες, ἡ ἐλευθερία ἀντικειμε-
νοποιημένη στὸ προϊόν τῆς ἐργασίας, ἡ ἀλλοιώτικα ἡ
ιδιοκτησία, δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι μὲ τὴ σειρά τῆς
ἴσα κατανεμημένη. Ἡ ὑποστήριξη ὁμῶς αὐτῆς τῆς ἄ-
ποψῆς εἶναι ἀδύνατη γιὰ ὅποιον ζεῖ σὲ μιά κοινωνία
τῆς ὁποίας οἱ ἀνισότητες στὸ ἐπίπεδο τῆς ιδιοκτησίας
εἶναι κατὰ παραπάνω ἀπὸ ἐμφανεῖς. Κι ἐδῶ εἰσβάλλει
στή σκηνή σάν ἀπὸ μηχανῆς θεός, τὸ «χρῆμα» κομι-
ζοντας τὴ λύση τοῦ γόρδιου δεσμοῦ. Στὴ φυσική κα-
τάσταση, λέει ὁ Locke, ὄλοι ἐργάζονται ἐπιδιώκοντας
αὐτὰ πού εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους κι
ἀπὸ τὴν ἄλλη «εἶναι πράγμα ἀνόητο, πέρ' ἀπὸ ἀνέντι-
μο, τὸ νά γεύεται ὁ ἕνας περισσότερα ἀπὸ τὸν ἄλλο».
Ἡ σχέση ιδιοκτησίας εἶναι στὸν Locke μιά νομική
σχέση μονῆς κατεύθυνσης ἀνθρώπου-ἀντικειμένου
πού ἀποκλείει ἀπὸ τὴ διαμόρφωσή της καί τὴ ροή τῆς
κάθε κοινωνικοῦ δεσμοῦ, ἐνῶ ἀντίθετα υπαγορεύει τὴν
ἀνάγκη δημιουργίας ἐνός κοινωνικοῦ δεσμοῦ πού θά
ἐγγυηθεῖ αὐτὴ τὴ σχέση καί θά τὴν κατοχυρώσει ἀπὸ
τὰ ἔξω. Στὴ φυσική ὁμῶς κατάσταση ὁ κάθε ἀτομικός
ιδιοκτήτης ἐνεργεῖ παίρνοντας ὑπ' ὄψη του τοὺς ἄλ-
λους, γιὰτ' σ' αὐτὴ τὴ φάση ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀκόμα
καλόβουλος, ἀδιάφορος, δίκαιος, καί βίῳ ἐντονα
τοὺς συνεκτικούς δεσμούς του μὲ τοὺς ἄλλους. (Ἡ εἰ-
ρωνεία εἶναι πὼς ἔτσι οἱ ἄνθρωποι θεωροῦνται κοινο-
κικά ὄντα στὴν προκοινωνική τους φάση κι ἀντικοινο-
νικά στὸ ἐσωτερικὸ μῆς κοινωνίας). Ἔτσι, σύμφω-
ν μὲ τὸν Locke, περιορίζει τὴν ιδιοκτησία του ὑπα-
κούοντας αὐθόρμητα στὴν ἐπιταγή «νά ἀφεθούν ἀπὸ
κοινού καί γιὰ τοὺς ἄλλους πράγματα ἀρκετὰ καί τὸ
ἴδιο καλὰ». Τὴν περιορίζει ἄλλοστε καί γιὰ ἕνα ἀκόμη
λόγο: καμιά ἀνάγκη δέν τὸν πιεζεῖ ν' ἀποκτήσει, στή
φυσική κατάσταση, περισσότερα ἀγαθὰ ἀπ' ὅσα εἶναι
ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἀξιοπρεπή του διαβίωση. Ἡ συσ-
σώρευση ἐνός ὑπερπρoιόντος πού θά ὑπερβείναι τὸ
ἀναγκαῖο καί αὐτὸ πού ὁ ἴδιος εἶναι ἰκανὸς νά παρα-
γάγει ἰδιωτικά καί θά ἐβλάπτε τὰ συμφέροντα τῶν ἄλ-
λων θά ἦταν ἐξαιτίας τῶν ἐπικρατούσων οἰκονομικῶν
σχέσεων ὀλοσδιόλου ἀκατανόητη. Ἡ μόνη παραγωγή
πού ἔχει νόημα σ' αὐτὸ τὸ στάδιο εἶναι ἡ παραγωγή
ἀξίων χρήσης ἄμεσα καταναλώσιμων.

Εἶναι τὸ «χρῆμα»—καί συνεπῶς ὁ ἐσυγχρονισμὸς
τῆς ἀνταλλαγῆς—πού θά καταστήσει δυνατὴ τὴν ἀνι-
σότητα τῶν ιδιοκτησιῶν. Κι εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι
τὸ χρῆμα ἐμφανίζεται σύμφωνα μὲ τὸν Locke ἤδη στὴ
φυσική κατάσταση· ἐπιβάλλεται συνεπῶς μιά ἐσωτερική
ἐπιπεριοδολόγηση. Ἡ φυσική περικλείει δύο στάδια·
εἶνα, ἄξονα τὸ ὅτιοι εἶναι ἡ παραγωγή ἀξίων χρή-

σης κι ἕνα δεύτερο ἀρθρωμένο ἤδη στὴν παραγωγή
μὲ σκοπὸ τὴν ἀντάλλαγή καί τὸ κέρδος. Ἀπὸ τὸ πρῶ-
το περνᾶμε στὸ δεύτερο ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἀνακαλύ-
πτουν τὸ χρῆμα: «βρῆτε κάτι πού νᾶχει τὴ χρῆση καί
τὴν ἀξία τοῦ χρήματος... καί θά δεῖτε αὐτὸ τὸν ἴδιο
ἄνθρωπο ν' ἀρχίζει ἄμεσως νά διευρύνει τὴν περιου-
σία του». Ὁ χωρισμὸς τῶν ἀγαθῶν κι ἡ ἀνισότητα
τῆς ατομικῆς ιδιοκτησίας πραγματοποιεῖται πρὶν τὴ
συγκρότηση πολιτικῆς κοινωνίας, χωρὶς ἕνα κοινο-
κὸ σύμφωνο, ἀπλά μὲ τὸ ν' ἀποδώσουν μιά ἀξία στὸ
χρυσὸ καί τὸν ἄργυρο συνεννοούμενοι σιωπηλά γιὰ
τὰ ὅσα ἄπτονται τῆς χρήσης τοῦ χρήματος. Ἡ γέννη-
ση τῆς ἀνισότητας στὴν κατονομή τῶν ἀγαθῶν ἐπι-
βάλλει τὴ συγκρότηση μῆς κοινωνίας ρυθμιζόμενη
ἀπὸ νόμους καί θεσμούς. Τὸ «πάθος» ὁμῶς τῆς
συσσώρευσης δέν εἶναι πλέον δυνατό ν' ἀνασχεθεῖ, κι
ἀντλεῖ τὴ νομιμότητά του ἀπὸ τὴν ἐκφρασμένη μὲσω
σύμβασης γενική ἀποδοχή τῆς χρησιμοποίησης τοῦ
χρήματος στὶς συναλλαγές. Ἡ ἰσότητα τῶν ἀνθρώ-
πων ἀποδεικνύεται ὁρος γιὰ τὴν ἐλευθερία, κι ἀπὸ κοι-
νοῦ λήψη μῆς ἀπόφασης πού θά πραγματοποιήσει
νέες συνθήκες ριζικῆς ἀνισότητας. Ὁ Locke ἀντιμε-
τωπίζει εὐνοϊκὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς συσσώρευσης, δια-
δικασια ἀναπόφευκτη κατὰ τὴ γνώμη του παρὰ τὴ
διάλυση τῶν εἰδωλλιακῶν προκοινωνικῶν σχέσεων.
Ὅπως ἐπίσημα ὁ Macpherson,¹⁰ ἡ ἐπιθυμία συσσώ-
ρευσης πού περιγράφει δέν ἔχει σχέση μ' αὐτὴ τοῦ
κλασικοῦ ἀποθησαυριστῆ: ἐγγράφεται σὲ μιά νέα τάξη
πραγμάτων, ἐπισφραγίζοντας μὲ τὸ δυναμισμό τῆς
τὴν ὀρθολογικότητά της καί τὸ ποριτανικὸ ἔνδομα
τῆς ἀνταμοιβῆς τῆς ἐργασίας, τὴν ἀέναη κίνηση τοῦ
κεφαλαίου στὴν κατεύθυνση τῆς μεγιστοποίησης τοῦ
κέρδους.

Διαπιστώσαμε ὅτι στὸν Locke ἡ ἰσότητα ἀποτελεῖ
προϋπόθεση γιὰ τὴ μετάβαση στὸ στάδιο τῆς ἀνισο-
τητας. Διαπιστώσαμε ἀκόμα ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι τὸ θε-
μέλιο τῆς ιδιοκτησίας, ἀλλὰ ταυτόχρονα ὑπόκειται ἡ
ἴδια σάν πρῶτοστο ἀνθρωπολογικὸ χαρακτηριστικὸ
στὴν σχέση ιδιοκτησίας τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν ἑαυτό
του. Καθένας εἶναι ιδιοκτήτης τῶν δυνατοτήτων πού
τοῦ προσδιάζουν. Ὅποιος λοιπὸν δέν εἶναι ιδιοκτή-
τῆς ἀγαθῶν εἶναι ιδιοκτήτης τῆς ἰκανότητάς του νά
ἐργάζεται. Κι αὐτὴ εἶναι μιά ιδιοκτησία πού δέν μπο-
ρεῖ ν' ἀπαλλοτριωθεῖ ἀλλὰ μπορεῖ νά ἐκχωρηθεῖ μετὰ
ἀπὸ ἐλευθερὴ συμφωνία καί γιὰ περιορισμένο χρονικὸ
διάστημα. «Οἱ συνθήκες τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, πού
ἀπαιτοῦν ἐργασίαν καί ὕλικα μὲ τὰ ὅποια ἐργάζεται κα-
νεῖς, ἀναγκαστικά εἰσάγουν τίς ἰδιωτικές κατοχές».
Ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἐνώνονται δημιουργώντας τὸ κρά-
τος γιὰ «νά συνυπάρξουν ἄνετα, μὲ σιγουριά κι εἰρη-
νικά ἀπολαμβάνοντας τὰ ἀγαθὰ τους», οἱ μὲ εἰσέρ-

10. Macpherson, ἰτ. ἐκδ., *Libertà e proprietà nelle origini del pensiero moderno*, Milano, 1973, σελ. 253. Μία ἀντίθετη ἄποψη, J. W. Gough, *Locke's Political Philosophy*, Oxford, 1956.

χονται ἔχοντας ἀποκομίσει στή διάρκεια τοῦ δευτέρου σταδίου τῆς φυσικῆς κατάστασης πλοῦτο, σέ χρῆμα κι ἀγαθά, κι οἱ δὲ εἰσέρχονται κατέχοντας ἕνα μονάχα ἀγαθό, κάθε ἄλλο παρά συγκεκριμένα ὑλικά: τὴν ἰδιοκτησία τῆς δυνατότητάς τους γιὰ ἔργασία, πού μπορεί νά ἐκχωρηθεῖ, ὅπως καί κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἐμφανίστηκε τὸ χρῆμα. Ἡ ἐλευθερία, στὸν Locke, εἶναι ἀπὸ τὴ μιὰ ἢ ἐλευθερία τῆς ἀπεριόριστης συσσώρευσης κεφαλαίου κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ἢ ἐλευθερία τῆς μίσθωσης ἔναντι χρηματικῶν ἀναλλαγμάτων τῆς «ἰδιωτικῆς» ἐργατικῆς δύναμης τοῦ πένητα. «Ἐνας ἐλεύθερος ἄνθρωπος—γράφει—μπορεῖ νά γίνει ὑπέρτης ἑνὸς ἄλλου μὲ τὸ νά τὸ πωλήσει, γιὰ ὀρισμένο καιρὸ, τὴς ὑπηρεσίας πού ἀναλαμβάνει νά προσφέρει, ἔναντι μιᾶς ἀμοιβῆς πού εἰσπράττει».11 Ἡ ἔργασία τοῦ «ὑπέρτη» σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἐμπεριέχεται, ἐμπερικλείεται, στὴν ἔργασία τοῦ ἀφέντη. Ἀλλὰ αὐτὴ εἶναι θεωρητικὴ: ἀκόμα κι ἂν ὁ ἀφέντης δὲν ἐργάζεται, ἡ ἔργασία τοῦ ὑπέρτη παρουσιάζεται τυπικὰ σάν ἔργασία τοῦ ἀφέντη, ἐφόσον α) τὸ δικαίωμα στὴν ἰδιοκτησία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔργασία καί β) ὁ ἀφέντης εἶναι ἀναντίρρητα ὁ ἰδιοκτήτης τῶν προϊόντων πού παράγει ὁ ὑπέρτης του. Μαζὶ μὲ τὴν ἀρχέγονη ἰσότητα λοιπὸν ἡ φιλοσοφία τοῦ Locke καταλύει ἕνα ἀκόμα ἀπὸ τὰ σημεῖα ἐκκίνησης τῆς: τὴν ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὅποια ἕνα ἀντικείμενο ἀνήκει ἀποκλειστικά σ' αὐτὸν πού τὸ ἐπεξεργάστηκε μεταβάλλοντας τὴν ἀρχικὴ μορφή του. Τὸ «χρῆμα», παράγωγο τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητας, ἀποδεικνύεται λοιπὸν παραγωγὸς τῆς ἀνελευθερίας καί τῆς ἀνισότητος. Ἡ «ἐλευθερία» καί ἡ «ἰσότητα» σάν θεωρητικὲς ἔννοιες, στὸ πλαίσιο τῆς κοντρατουαλιστικῆς φιλοσοφίας, ἀποδεικνύονται ἰδεολογικὰ ἐπικαλύμματα τῆς οὐσιαστικῆς ἀνισότητος πού διακρίνει ἐκεῖνο τὸ βαθύτερο ἐπίπεδο τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας στὸ ὅποιο ὁ ἕνας παρουσιάζεται σάν συσσωρευτὴς κι ὁ ἄλλος σάν μισθοτὸς.

Ἀλλὰ ἂν καί ὁ μισθοτὸς καί ὁ συσσωρευτὴς δὲν ἦταν «ἐλεύθεροι καί ἴσοι», τὸ συμβόλαιο μίσθωσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης τοῦ πρώτου ἀπὸ τὸ δεύτερο δὲν θά ἦταν δυνατό. Κι ἡ ἐποχὴ τῆς δουλοπαροικίας, στὴν Ἀγγλία, ἦταν ἤδη παρελθόν όταν ὁ Locke ἐπεξεργαζόταν τὴς βάσεις τῆς φιλοσοφίας του, ἂν καί ὁ ἴδιος συνιστοῦσε τὸν ἐγκληματὸ τῶν χωρικῶν πού μὲ τὴς περιήμερες περιφράξεις τῆς ἐποχῆς τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης εἶχαν διωχθεῖ ἀθάιτητα ἀπὸ τὰ κτηματὰ τους σέ στρατόπεδα ἀναγκαστικῆς ἔργασίας, καί συμβούλευε τὴς ἀρχὲς νά μὴ διατάζουν νά κόβουν τὸ ἕνα αὐτὶ τῶν ἀπειθαρχῶν.

Ὁ Locke λοιπὸν θεωρητικοποιεῖ τὴς ταξικὲς διαφορῆς ἥδη στὸ στάδιο τῆς φυσικῆς κατάστασης: ἄλλωστε εἶναι αὐτὲς πού ἐπιβάλλουν τὴν ἴδρυση κράτους. Μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ χρήματος, ὅπως παρατηρεῖ ὁ

Ἰταλὸς φιλόσοφος Bedeschi, ὄχι μόνον ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία υφίσταται τὴς ἐσωτερικῆς διαφοροποιήσεως πού εἶδαμε, ἀλλὰ τὸ ἴδιο συμβαίνει καί στὴν περίπτωσι δῶλων τῶν ἄλλων φυσικῶν δικαιωμάτων καί ἰδιοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἀκόμα καί ὁ ὀρθὸς λόγος μετατρέπεται σὲ ἀποκλειστικὴ ἰδιότητα αὐτῶν πού διαθέτουν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐκφρασμένη σὲ ἀγαθά. Ἐμφανίζεται μιὰ πολλαπλότητα ὁμάδων, τάξεων κτλ., καί κατὰ συνέπεια ἕνα πληθὸς συνθηκῶν καί τρόπων διαβίωσης: αὐτὸ ἔχει σάν ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία διαφορετικῶν ἐπιπέδων ὀρθολογικότητας. Ἡ φυσικὴ κατάστασις ἔνεχε πλέον κινδύνους μιὰ καί πολλὰ ἄτομα δὲν εἶναι πιά σὲ θέσι νά συμπεριφερθοῦν σύμφωνα μὲ τὴς ἐπιταγῆς τῶν φυσικῶν ἠθικῶν νόμων. Δέν μπορεί λοιπὸν παρά νὰ δημιουργηθεῖ τώρα, ἐπισημαίνει ὁ Bedeschi, μιὰ πολιτικὴ κοινωνία μὲ τὸ δικαίωμα ἐπιβολῆς νομικῶν κυρώσεων καί μιὰ ἐκκλήσι μὲ τὸ δικαίωμα ἐπιβολῆς πνευματικῶν κυρώσεων. Ἄν στὸν Hobbes ὁ πόλεμος τῶν πάντων ἔναντιὸν πάντων ἦταν ἡ προϋπόθεσις πού ἔδινε τὸ ἔναυσμα στὴ φιλοσοφίᾳ του, στὸν Locke εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ χρήματος καί τῆς καθοριστικῆς του ἐπιδράσεως στὴ διαμόρφωσι τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν ἀνθρώπων.

Μποροῦμε τώρα νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ ἀνακεφαλαιώσι καί νὰ μορφώσουμε παράλληλα ὀρισμένους συμπεράσματα:

1) Ἡ φυσικὴ κατάσταση, ὅπως τὴν προσδιορίζει ὁ Locke, ἀρθρώνεται στὴ μορφή ἑνὸς ὄντος, ἠθικά, διανοητικά καί φυσικά ἐλεύθερο. Μὲ τὴν ἐμφάνισι τοῦ χρήματος, ἡ ἔλλαξη ἀναγωνισμού καί συσσώρευσις πλοῦτου παραχωρεῖ τὴ θέση τῆς σὲ μιὰ διαδικασίᾳ ἀπίσχανσης τῶν εἰρηνικῶν διαθέσεων καί τῆς αὐτάρκειας τῶν μεμονωμένων παραγωγῶν, στὴ διάρκει τῆς ὁποίας, χωρὶς ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου νά μεταβάλλεται οὐσιαστικῶς, ἡ φαινομενολογία τῶν πράξεων τῶν δὲν διατηρεῖ σχεδὸν κανένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού τὴ προσδιορίζαν στὴν πρώτη φάσι τῆς φυσικῆς κατάστασης. Ἡ πρώτη συνεπῶς «στιγμὴ», αὐτὴ τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητας, ἀποκαλύπτεται σάν στιγμὴ διανοητικῆς ἀφαίρεσης τῆς ὁποίας οἱ ἄξονες εἶναι ἀπὸ τὴ μιὰ ἡ κατασκευὴ ἑνὸς μοντέλου ἀνθρώπου ἀπομονωμένου παραγωγοῦ καί ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ αἶτι μὲ τῆς ἴσης ἰδιοκτησίας.

Ἡ ἐλευθερία καί ἡ ἰσότητα παρέχουν σὲ ὅλους τῆς ἠθικο-νομικῆς (ἂν καί τελικὰ προ-νομικῆς) δυνατότη ἀβίαστης ἐκφράσεως τῆς βούλησῆς τους καί σύναψι συμφωνιῶν ἢ συμβολαίων ἐπὶ ἴσοις ὅροις. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη «στιγμὴ» τοῦ οικοδομήματος πού ἐπιχειροῦμε νά ἀναλύσουμε.

2) Τὸ χρῆμα «κομίζει» ἀνισότητα ἀλλὰ μόνον σφαιρα τῆς ὕλικῆς κατοχῆς τῶν ἀγαθῶν. Οἱ φυσικὲς ἀνθρώπινες ἰδιότητες δὲν ἀλλάζουν: ὁ καθένας εἶναι ἐλεύθερος ἰδιοκτήτης τῆς ἐργατικῆς του δύναμης. Αὐτὸς ὅμοιος πού κατέχει ὑλικά ἀγαθά καί ἐργαλεῖα μὲ ρεῖ νά συνάψει συμβόλαιον μὲ τὸν πένητα κάτοχο ἢ

11. Locke, *Trattato sul governo*, Roma, σελ. 111.

γατικής δύναμης, σύμφωνα με το όποιο ο δεύτερος εκχωρεί ελεύθερα και χωρίς επιπτώσεις για την ηθική του υπόσταση ή τη νομική του ισότητα, τη δυνατότητά του για εργασία στον πρώτο, έναντι αμοιβής. Η εργατική του δύναμη ενσωματώνεται πλέον στο κεφάλαιο του αγοραστή, που είναι κάτοχος των μέσων παραγωγής. Ίδου το μυστικό της αυτόματης «αξίωσης»¹² του κεφαλαίου. Ατή είναι η δεύτερη «σιγμή» του οικοδομήματος.

3) Η ανισότητα όμως, που έτσι ελεύθερα παράγεται, δεν γίνεται το ίδιο «ελεύθερα» αποδεκτή απ' όλους στις συνέπειές της. Ο ιδιοκτήτης υλικών αγαθών αισθάνεται τη θέση του επισφαλής: «ο υπηρέτης» στερείται όρθου λόγου και τίποτα δεν αποκλείει τη μετατροπή του σε ληστή, εγκληματία, αλήτη. Σε κάθε περίπτωση είναι δυνητικά έχθρος. Το κράτος κι ο θετικός νόμος καθίστανται αναγκαία για την προστασία της ιδιοκτησίας. Θεμέλιό τους όμως δεν μπορεί παρά να είναι ότι κάθε άνθρωπος είναι ιδιοκτήτης του εαυτού του: ή διά συμβολαίου σύστασε τους τό επιτάσσει. Έτσι, η τρίτη αυτή «σιγμή», στη συμβολαϊκή νομική μορφή της ανάγεται στην πρώτη και καθορίζεται απ' αυτή. Η πρώτη και τρίτη στιγμή είναι αυτές της υπερβατικής και υλικά απροσδιόριστης ισότητας: εδράζονται στο ίδιο θεωρητικό επίπεδο.

Η δεύτερη όμως στιγμή είναι αυτή της όλκοπρακτικής ανισότητας. Η πρώτη και η τρίτη είναι λειτουργικές ως προς αυτήν. Η πρώτη είναι η φαινομενική μορφή της ανταλλακτικής αξίας. Η δεύτερη πραγματοποιεί τη διαδικασία εκμετάλλευσης του «μὴ έχοντος» υπό το ένδυμα μίας νομικής σχέσης ιδιοκτησίας. Η τρίτη είναι στιγμή εξωτερική ως προς τις άλλες δύο, όπου εκ νέου ιδιοκτήτης αγαθών και άπλος ιδιοκτήτης του εαυτού του παρουσιάζονται ίσοι σάν ελεύθερα υποκειμένα, πρόσωπα. Το κράτος όμως έχει μία λειτουργία: την προστασία της ιδιοκτησίας των συνιστωσών του, διά της κατασταλτικής του δύναμης. Το διαλεκτικό τρίπτυχο όλοκληρώνεται: η πρώτη στιγμή κι η τρίτη επικυρώνουν και παγιώνουν τη δεύτερη που τις παράγει (ή σειράν δεν είναι βέβαια χρονολογική).

Ο Locke, λοιπόν, άν και δεν υποψιαζόταν το πραγματικό περιεχόμενο των θεωριών του, μορφοποιεί μία σύγχρονη θεωρία της εργασίας, του συμβολαίου και της γέννησης του κράτους εκφρασμένης σε όρους άπρoκάλυπτα ταξικούς. Το νόημα της όπτικής του συνοψίζεται άριστα από τον Macpherson: «πραγματοποιώντας στο θεωρητικό σύστημα τού Hobbes τη μόνη αναγκαία δομική άλλαγή για νά το καταστήσει ικανό ν' ανταποκριθεί στις άπαιτήσεις και τις δυνατότητες μίας έμπορευματικής κτητικής κοινωνιάς, ό Locke τελειοποίησε ένα οικοδόμημα στερεωμένο σε

γερές χομπεσιανές βάσεις».¹³ Ο Locke είναι μαζί με τόν Hobbes ό πρόδρομοί τών σύγχρονων άστικων θεωριών της ατομικής ιδιοκτησίας, τού κράτους και της άμοιβαίας σχέσης τους. Άλλά αυτό που ιδιαίτερα στον Locke διαφαίνεται πεντακάθαρα είναι ή ουσιαστική έννοιολογική ταύτιση δικαίου-προσώπου δικαίου-άνταλλαγής-άνταλλακτικής αξίας: στη φιλελεύθερη φιλοσοφία, ή άξιοπρέπεια και ή ελευθερία τού άτόμου άνύγονται στην άξιοπρέπεια της ατομικής ιδιοκτησίας και στην ελευθερία της ίδιας. Μία άνάλυση τών καντιανών άντιλήψεων θά μάς τό επιβεβαιώσει.

IV

Ο Kant άρχίζει την πραγμάτευση τού θέματος της ιδιοκτησίας, προσδιορίζοντας ότι:

α) ό «υποκειμενικός όρος» της δυνατότητας χρήσης γενικά είναι ή κυριότητα πάνω σ' ένα άντικείμενο (με την έννοια της κατοχής)

β) «κάτι έξωτερικό σε σχέση με τόν εαυτό μου θά μπορούσε νά είναι δικό μου μόνο στο βαθμό που θά ήταν δυνατό νά υποθέσω ότι ή χρήση από κάποιον άλλο ενός πράγματος πού δεν βρίσκεται άκόμα στην (άμεση) κατοχή μου μέ θίγει».¹⁴ Φυσικά ή υπόθεση μου δεν πρέπει νά είναι αυθαίρετη, άλλα νομικά αιτιολογημένη.

Υφίσταται μία υποκειμενική κατάσταση πού μου επιτρέπει νά χρησιμοποιώ ένα πράγμα, κι αυτή είναι τό νά κατέχω άμεσα, υλικά. Μ' αυτό τόν τρόπο όμως ή κατοχή είναι ένα φυσικό γεγονός, νομικά άπρoσδιόριστο. Κατοχή, ύπ' αυτό τό πρίσμα, είναι ή δυνατότητα διαχείρισης και κατά βούληση διάθεσης ενός άντικειμένου στο έμπειρικό επίπεδο. Άλλά άν ή κατοχή είναι άλλα έμπειρική, τό μόνο μέσο—σύμφωνα με τόν Kant—πού μου επιτρέπει νά επανακτήσω τό κατεχόμενο όταν κάποιος μου τό άποσπá, είναι ή φυσική δύναμη. Κανένα άντικείμενο τού όποίου ή φυσική ύπόσταση δεν ταυτίζεται με τη δική μου—έξωτερικό—δεν μπορεί νά θεωρηθεί φανερά και άδιωφισηβήτητα δικό μου (άκριβώς επειδή ή υλική του ύπόσταση είναι διαφορετική από τη δική μου και δεν άποτελεί έμπειρικά έκφυσή της). Η κατοχή σ' αυτή την περίπτωση δεν είναι έξασφαλισμένη για τόν κάτοχο. Μόνο άν μπορούσα νόμιμα νά κατέχω κάτι, κατά τρόπο πού δεν θά προϋέβητε την άμεση και διαρκή κατοχή (π.χ. νά τό κρατώ σφιχτά ή νά κάθωμαι επάνω του), θά ήμουν κατοχυρωμένος στην ιδιότητά μου ως άδιαφιλονίκητου κι άπόλυτου κάτοχου. Έρευνούμε τη δυνατότητα μίας «κτητικής κατάστασης χωρίς κατοχή».

13. Macpherson, *op. cit.*, σελ. 304.

14. Kant, *Metafisica dei costumi* (Μεταφυσική τών ήθών) Βαρί, 55.

12. Ο όρος άποδίδει τη διαδικασία πού ό Σκουριώτης στο *Κεφάλαιο* μεταφράζει «αξίωση».

Ἄλλοτε ὁ Locke, ὅπως διαπιστώσαμε, ἤδη, θεωρεῖ ἐπαρκῆ γι' αὐτὴ τὴν κοτοχύρωση τὰ «σημεῖα» ποὺ ἀποτυπώνονται μέσω τῆς προσωπικῆς μου ἐργασίας πάνω σέ ἓνα ἀντικείμενο στὴ διαδικασία μετασχηματισμοῦ τῆς ἀρχέγονης μορφῆς του. Μὲ τὴν ἐμφάνιση ὅμως τοῦ χρήματος ἐπὶ τῆς σκηνῆς συνοδευμένης ἀπ' αὐτὴν τοῦ δυνήτικου «ληστῆ», τὰ «σημεῖα» αὐτὰ ἀπόλεσαν τὶς προηγουμένους ἰδιότητες τους: καθίσταται πλέον ἀναγκαῖα μιά «γενικὴ ἀναγνώριση» ρυθμιστικοῦ χαρακτῆρα, ἢ ἐγκυρότητα τῆς ὁποίας δὲν θὰ ἦταν δυνατό ν' ἀμφισβητηθεῖ ὀρθολογικά. Ἐξ ἄλλου, τὰ νέα πλαίσια θὰ ἦταν ὀλικά ἐξασφαλισμένα ἀπὸ μιά κατασταλτικὴ κρατικὴ δύναμη ποῦ, παρεχόντάς μου τὴ βεβαιότητα ὅτι θ' ἀπολαμβάνω ἐφεξῆς τὸ ἀγαθὸ τῆς εἰρηνικῆς συμβίωσης, θὰ μοῦ ἐπέτρεπε ν' ἀναπτύξω στὸ ἔπακρο τὴν ἐργατικότητα μου καὶ τὶς οἰκονομικὲς μου πρωτοβουλίες. Μὲ τὴν προστασία τοῦ ἰδιοκτήτη εἶναι ἐπιφορτισμένος ὁ δικαστὴς κι ὄχι τὰ χέρια καὶ τὰ ὄπλα τοῦ ἰδιοκτήτη. Εἰσερχόμεστε στὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν. Ὁ Locke ὅμως μᾶλλον ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὴν ἐπιστῆμη τοῦ δικαίου καὶ γιὰ τὴ νομικὴ μορφή καὶ δομὴ τῶν σχέσεων ἰδιοκτησίας. Ὁ Kant συγκέντρωσε ἀκριβῶς σ' αὐτὴ τὴ σφαῖρα τὸ ἐνδιαφέρον του χωρὶς νὰ ξεδώσει οὔτε μιά λέξη γιὰ τὸ δεσμὸ ἐργασίας-ἰδιοκτησίας, ἐκτός ἂν ἐπρόκειτο νὰ τὸν ἀναφέρεσι. Ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὴ «φυσικὴ κατάσταση» εἶναι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ριζικὰ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Locke.

Ἡ λύση ποῦ ὁ Kant προτείνει σφὸ πρόβλημα μιᾶς «κτητικῆς κατάστασης» χωρὶς ἄμεση κατοχὴ εἶναι οἱ «νοητικὲς σχέσεις κυριότητος». Τί μορεῖ νὰ σημαίνει αὐτό; Νομικὰ κατοχυρωμένη ἰδιοκτησία, ἀπαντᾷ ὁ Kant. Ἀλλὰ τὸ «νομικὰ» μᾶς παραπέμπει αὐτόματα σέ ἓνα καθεστῶς κοινωνικῶν καὶ κοινοτικῶν δεσμῶν ποῦ κατὰ τὸ Γερμανὸ φιλόσοφο χαρακτηρίζουν ἤδη τὶς προκρατικὲς συνθηκὲς συμβίωσης τῶν ἀνθρώπων. Σέ αὐτὸ ὅμως θὰ ἐπανεέλθουμε. Αὐτὸ ποῦ τώρα κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ θεωρητικὴ κατασκευὴ τῆς ἔννοιας τῆς «νομικὰ κατοχυρωμένης ἰδιοκτησίας». Ἀπὸ αὐτὴν ἡ ἐξαρτηθεῖ ἄλλωστε καὶ ἡ δομὴ τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν. Ἦδη, ὁ Rousseau στὸ Χειρόγραφο τῆς Γενεῦσης διατύπωνε μιά παρατήρηση ἀνάλογη μὲ αὐτὴ τοῦ Kant διαφορίζοντας κατοχὴ καὶ ἰδιοκτησία: «πρέπει νὰ διακρίνουμε—ἐγραφε— τὴν κατοχὴ ποῦ εἶναι τὸ ἀποτελέσμα τῆς δύναμης ἢ τὸ δικαίωμα τοῦ πρώτου κατοχοῦ ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία ποῦ μορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ μόνο μ' ἓνα νομικὸ τίτλο».¹⁵

Ὁ Kant λόγῳ τὸ γρίφο τῶν «νοητικῶν σχέσεων κυριότητος» τοποθετώντας τις στὸ ὑπερβατικὸ ἐπίπεδο τῶν ἐπιταγῶν τοῦ Καθαροῦ Πρακτικοῦ Λόγου, προϋπόθεση α ἰσχυροῦ τοῦ ὁποίου εἶναι «τὸ νὰ θεωρεῖς καὶ νὰ διαχειρίζεσαι κάθε ἀντικείμενο, αὐθαίρετα, σάν

ἓνα ἀντικειμενικὰ δυνήτικὰ δικό μου καὶ δικό σου». Ὁ Καθαρὸς Πρακτικὸς Λόγος, προδιαγράφοντας ὅτι εἶναι ἀντικειμενικὰ δυνατὴ ἡ νόμιμη κατοχὴ ἑνὸς ἐξωτερικοῦ ἀντικειμένου, διαμορφώνει μιά ἀρχὴ ἠθικῆς τάξης, ποῦ μετουσιώνεται σ' ἓνα «ἐπιτρεπτικὸ νόμο». Ὁ ἐπιτρεπτικὸς αὐτὸς νόμος μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα—ἀπόλυτα κι ὄχι σάν συνάρτηση τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου γενικά— νὰ ἐπιβάλουμε σέ ὄλους τὴν ὑποχρέωση, ποῦ ἄλλωθς δὲν θὰ εἶχαν, ν' ἀπέχουν ἀπὸ τῆς χρήσης ὀρισμένων ἀντικειμένων γιατί ἐμεῖς πρὶν ἀπ' αὐτοὺς τὰ θέσαμε ὑπὸ τὴν κατοχὴ μας.

Διαπιστώνουμε λοιπὸν ὅτι ἓνα ὀρισμένο ἀδιέξοδο, ποῦ προκαλεῖται ἀπὸ τὸ αἴτημα τῆς μετατόπισης τῆς ἔννοιας τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς κυριότητος σ' ἓνα καθαρά θεωρητικὸ ἐπίπεδο, ἢ ἄλλωθς ἀπὸ τὴν ἀνάγκη προσδιορισμοῦ τῆς δυνατότητας μᾶς κτητικῆς κατάστασης χωρὶς ἄμεση κατοχὴ, εἶσι ὅμως ν' ἀποφύχθουν ὀρισμοὶ ἐμπειρικοὶ καὶ σχετικοί, ἀποτρέπεται μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Καθαροῦ Πρακτικοῦ Λόγου ποῦ μορφώνει τὴν ἐπιτρεπτικὴ ἀρχὴ ποῦ στὴ συνέχεια θὰ δώσει τὴ δυνατότητα κατασκευῆς μιᾶς «συνθετικῆς ἔννοιας» τῆς ἰδιοκτησίας ἀπαλλαγμένης ἀπὸ περιστασιακῆς, διαχρονικῆς φορτίσεως. Ἀπαλλαγμένη ὅμως, θὰ τὸ δοῦμε, μέχρις ἑνὸς σημείου.

Τὸ πρόβλημα ποῦ ἀνακύπτει ἐδῶ ἄπεται ἀπὸ τὸ τύπο αὐτῆς τῆς συνθετικῆς ἔννοιας. Διαθέτει ἄραγε τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας τοῦ Καθαροῦ Λόγου ποῦ περιγράφηκαν καὶ ἀναλύθηκαν στὴν Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου; Ἐάν ἦταν εἶσι δὲν θὰ μπορούσαμε βέβαια ν' ἀποφύγουμε ἵς δεσμεύσεις τῆς αἰσθητικότητας ἢ τουλάχιστον δὲν θὰ ἦταν θετικὸ νὰ ξεφύγουμε ἀπὸ τὰ γνωστικὰ ὄρια ποῦ τέθηκαν στὶς πρώτες σελίδες τῆς «Κριτικῆς» στὸ Κεφάλαιο τὸ ἀφερομένο στὴν Ὑπερβατολογικὴ αἰσθητικὴ: χῶρος καὶ χρόνος σάν α ἰσχυροῦ μὲς πρόσβασης στὴ γνώση ἑνὸς ὁποιοῦδῃποτε ἀντικειμένου.

Διακρίνεται ἐδῶ τὸ μεγάλο λογικὸν θέμα τῆς σχέσης ὑπερβατικοῦ (πρακτικὸς κατὰ τὸν Καντ) καὶ ὑπερβατολογικοῦ ἢ μὴ-ἐμπειρικο-αἰσθητικοῦ (ἔννοια σάν λειτουργία τῆς διάνοιας). Ὁ Kant ὁμολογεῖ ἀπερίφραστα ὅτι οἱ μὴ-αἰσθητικῆς ἔννοιες τοῦ δικαίου, στὴν ὑπερβατολογικὴ ἐπιστημονικὴ διάστασή τους δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μᾶς προσπορίσουν τὴ θεωρητικὴ βάση γιὰ τὸν οἰκουμενικὸ προσδιορισμὸ τῆς ἰδιοκτησίας σάν νοητικὸ δεσμὸ κυριότητος (ἐπέκεινα τῶν φαινομένων). Αὐτὸ ποῦ ζητᾶμε τώρα εἶναι: «ἓνας νόμος ποῦ μᾶς δίνει τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία ποῦ δὲν εἶναι δυνατό νὰ παραχθεῖ ἀπὸ τοὺς ὀρισμοὺς τοῦ δικαίου γενικά κτλ.». Μιά ἔννοια δηλαδὴ ποῦ ὑπερβαίνει τὰ ὄρια τῆς Ὑπερβατολογικῆς Ἀναλυτικῆς, τὰ ὄρια τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου καὶ παρουσιάζεται σάν πρωταρχικὴ ἀρχὴ. Γνωρίζουμε πὸς ἡ ἐπιστῆμη τοῦ δικαίου εἶναι α ἰσχυροῦ ταυτολογικὴ, ἂν δὲν θεμελιώνεται σέ μιά ἐξωνομικὴ ἀρχή: ἡ ἐπιστῆμη αὐτὴ δὲν εἶναι παρά ἡ τεχνικὴ διανοητικὴ διασύνδεση, λογικοπαραγωγικοῦ

15. Rousseau, *Scritti politici*, 3 vol. ἐπιμ. E. Carin, Bari, 1971, σελ. 16.

χαρακτήρα, όρισμένον ιεραρχικά διατεταγμένον κανόνων, ή λογική των οποίων καθώς και ή δεοντική τους βαρύτητα εξαρτώνται απόλυτα από την πρωταρχική εξενομική θεμελίωσή τους. 'Ο Kant αυτό το καταλαβαίνει άριστα και γι' αυτό στρέφει τα βλέμματά του στο πεδίο της ήθικης και του άδηριτα εξαναγκαστικού Πρακτικού Λόγου.

«Σέ μία βασική θεωρητική a priori άρχή (έπειτα από όσα είδαμε στην Κριτική του Καθαρού Λόγου) — γράφει— θά έπρεπε νά προστεθεί στή δοσμένη έννοια μία a priori διαίσθηση, θά έπρεπε δηλαδή νά προστεθεί κάτι στή έννοια της κατοχής του αντικειμένου· μά έφόσον τώρα πρόκειται γιά μία πρακτική άρχή, χρειάζεται νά προχωρήσουμε τελείως διαφορετικά, ν' αποκλείσουμε δηλαδή όλους τους όρους της αισθητικότητας πού στηρίζουν την εμπειρική κατοχή (διά της άφαιρέσης), γιά νά καθορώσουμε νά εκτείνουμε την έννοια της κατοχής πέρ' άπ' αυτή της εμπειρικής κατοχής και νά μπορέσουμε νά πούμε: κάθε έξωτερικό αντικείμενο της θέλησής μου πού έχω στή έννοια μου (και στό μέτρο άκριβώς πού τό έχω στή έννοια μου) χωρίς νά τό κατέχω άμεσα, μπορεί νά θεωρηθεί νομικά δικό μου. 'Η δυνατότητα αυτής της κυριότητας και συνεπώς ή παραγωγή μιάς μη εμπειρικής έννοιας της κατοχής βασίζεται στό νομικό αίτημα του Πρακτικού Λόγου, δηλαδή: «τό είναι καθήκον νά συμπεριφέρεται πρός τους άλλους έτσι πού αυτοί νά μπορούν νά θεωρούν δικιά τους τά έξωτερικά πράγματα», κι αυτό είναι συνδεδεμένο μέ την περιγραφή πού κάναμε της έννοιας πού στηρίζει τό έξωτερικό δικό μου σέ μία μη φυσική κατοχή. 'Η δυνατότητα αυτής της τελευταίας δέν μπορεί κατά κανένα τρόπο νά αποδειχτεί ή νά καταδειχτεί καθεωτή (άκριβώς έπειδή δέν είναι μία έννοια του — Καθαρού — Λόγου...), αλλά μία άμεσα έννοια, παραγμένη από τό αίτημα πού αναφέραμε...¹⁶ Δέν υπάρχει λόγος γιά ν' άποδοθούν σέ περίπλοκες έρμηνείες και σέ λογικές κατασκευές. 'Ο Kant τά λέει όλα μόνος του: δέν πρόκειται ποτέ νά κατανοηθούν διανοητικά τήν αναγκαιότητα αυτών των νοητικών σχέσεων κυριότητας. 'Οφείλουμε άπλά νά τίς δεχτούμε σάν κανονικό αίτημα του Πρακτικού Λόγου. 'Εάν άπευθυνόμασταν στή θεωρητική έπιστήμη του δικαίου, θά είχαμε πολύ λίγες έλπίδες νά οικοδομήσουμε τήν οικουμενική συνθετική έννοια της άρχής» των νοητικών σχέσεων ιδιοκτησίας. Κατά τόν Kant, λοιπόν, ή άτομική ιδιοκτησία είναι μία ήθικη, α-νοητική (ή άπλούτερα: έπιστημονικά άκατανόητη μέ βάση τά όρια του άνθρωπίνου Λόγου) ένσάρκωση των άπαράβατων αιτημάτων του ύπερβατικού Πρακτικού Λόγου. 'Ο Γερμανός φιλόσοφος όχι μόνο ήταν εδαισθητός γιά τ' άφρόνιτα τίς οικονομικές σχέσεις, παρά τήν έπικρατούσα γνώμη, αλλά επένδυσε σ' αυτές, έξιδανικευόντάς τες, όλα τά άποθέ-

ματα κατηγορικόν προταγών της Θεΐας Βούλησης. 'Ενώ οι αναλυτικές προϋποθέσεις της έπιστήμης του δικαίου εξαντλούνται στή διαδικασία παραγωγής δευτερογενών θεωρημάτων από πρωτογενή συστήματα άρχών, όρισμών και άξιωματών, ή συνθετική έννοια πού εξετάσαμε «ύπερβαίνει εκείνες τίς περιοριστικές προϋποθέσεις».

'Ο Kant τρέφει τήν αυταπάτη ότι διά της προσφυγής στή Θεΐα Βούληση και τίς ήθικες προταγές της άποκλείστηκαν έξαρχής όλοι οι εμπειρικοί παράγοντες από τόν όρισμό της άτομικής ιδιοκτησίας κι ότι κατά συνέπεια ή έννοια αυτής της τελευταίας εξαντλείται στή νοητική σχέση πράγματος-ιδιοκτήτη. 'Αλλά ός δούμε άν ό Kant άνάτρεχε πράγματι άποκλείσει στόν Πρακτικό Λόγο γιά νά εκλογικεύσει (ήθικά κι όχι διανοητικά) τό θεσμό της άτομικής ιδιοκτησίας ή άν ή έξοστρακισμένη έμπειρία εισχωρεί θριαμβευτικά άκόμα και στή άσπλη «σφαίρα τών νοουμένων» μετατρέποντας τίς a priori άρχές σέ εκ των ύστερον άπολογητικές αίτιολογήσεις. Θά λέγαμε ότι ήδη ό γλωσσικός τύπος—πού συναντήσαμε και στόν Locke—«πρέπει νά βρεθεί» αυτός άναφερόμενος στή νομική κατοχύρωση της άτομικής ιδιοκτησίας δείχνει ότι ή συλλογιστική έχει ενάυσματα εμπειρικά κάθε άλλο παρά οικουμενικο-αφηρημένα. 'Ο Kant δηλαδή ξεκινάει από ένα εμπειρικό δεδομένο, από τή συγκεκριμένη ύπαρξη του θεσμού της ιδιοκτησίας. 'Αφού αυτή ύπάρχει, θά έλεγε είρωνικά ό Hegel, τότε πρέπει νά ύπάρχει. Τό ότι ύπάρχει είναι ένα εμπειρικό γεγονός και μάλιστα έπιστημονικά άνεξήγητο. 'Εάν έγώ δέν έχω στήν κατοχή μου ένα πράγμα και γενικώς μέ θίγει ή χρησιμοποίησή του από κάποιον άλλο, πρέπει νά ύπάρχει μία άόρατη σχέση πού καθορίζει ότι έγώ έχω τό δικαίωμα νά αισθανθώ νόμιμα θιγμένος γι' αυτή τή χρήση· μία σχέση πού βασίζεται στή δυνατότητα νά θεωρώ τόν έαυτό μου άναγνωρισμένο ιδιοκτήτη ενός πράγματος έξωτερικού σέ σχέση μέ μένα (ή άλλιώτικα ενός πράγματος πού καταλαμβάνει ένα χώρο διάφορο από εκείνον πού καταλαμβάνει τό σώμα μου). Εΐναι προφανές ότι μόνο μία νοητική σχέση μπορεί νά ύπερβεί τήν εμπειρικότητα της έννοιας της κατοχής και νά εγγράψει τή σχέση άτόμου-αντικείμενου στόν όρίζοντα των «νοουμένων», των ανεξαρτητών από τό χώρο και τό χρόνο. 'Αλλά αυτό στό όποιο τόπο θά έπιμεινουμε είναι ή κατηγορική προταγή «πρέπει νά κτλ.», γιατί αυτή βοηθάει τόν Kant νά άγνοήσει τήν εύλογη έρώτηση: Πώς έγινε έγώ ιδιοκτήτης; Γιατί νά είμαι ιδιοκτήτης; άντικαθιστώντας την σέ πείσμα της έννοιολογικής καθαρότητας μ' αυτό τό έρωτηματικό σχήμα: έγώ είμαι ιδιοκτήτης. Πώς είναι αυτό δυνατόν οικουμενικά και ήθικά; 'Ενώ στήν πρώτη περίπτωση ύπήρχε περιθώριο γιά ν' άπαντηθεί πώς έγινε ιδιοκτήτης έξαιτίας της έπικράτησης μιάς όρισμένης μορφής κοινωνικών σχέσεων και κατά συνέπεια, εάν αυτές εξέπλαν, ότε θά γινό-

16. Kant, *Metaphisica...*, op. cit., 63-64.

μουν αυτό θα είμαι στο μέλλον, στη δεύτερη περίπτωση οὗτε τὸ περιθώριο αἰρεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ μορφὴ τῆς ἐρώτησης πὺ ἀπορρεῖ ἀπὸ ἕνα λογικὸ φαῦλο κύκλο μιά καί ὑπαινίσσεται ἔμμεσα ὅτι ἐάν ἐγὼ εἶμαι ἰδιοκτήτης ὄφειλω νά εἶμαι κατ' οἰκουμενικὸ τρόπο, ἀφοῦ ἡ ἰδιότητά μου ὡς ἰδιοκτήτη ἀπορρεῖ ἀπὸ τὴν οἰκουμενικότητα τῆς ἰδιοκτησίας. «Ἐτσι, ἡ ἀπολυτότητα τοῦ νόμου προκαλεῖ μὲ τὴν ἀφαιρετικότητά της ... τὴν ἀφαιρετικότητα καὶ τὴ δυσκαμψία τοῦ περιεχομένου του πὺ ἐξαγόμενο ἀκριβῶς ἀπ' αὐτὸ τὸ νόμο μένει ἀπ' αὐτὸν ἀναπορρόφητο κι ἀμετάβλητο· καὶ γι' αὐτὸ καλυμμένα, λάθρα, κατ' ἐλαττωματικὸ τρόπο παρὸν: σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση σάν τυφλὸ, ἀκοινωνικὸ ἔνστικτο τῆς ἰδιοκτησίας».¹⁷

Ἐ Kant δὲν ἐνδιαφεύεται γιὰ τίς γενεσιουργές αἰτίες, τίς εἰδικές μορφές καὶ τίς ἱστορικές συνθήκες ὑπαρξῆς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Μᾶς διαβεβαιώνει ἄπλά καὶ μὲ τρόπο τέλει ἀνορθολογικὸ ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἐπιβάλλεται, καὶ μάλιστα ἀνεξάρτητα καὶ πέρα ἀπὸ τοὺς λόγους πὺ προσδιορίζουν τὴ συγκεκριμένη ἐμπειρικὴ μορφή της. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἄλλα περισσότερο ἀπὸ ἐπικίνδυνο ἰδιαίτερα στοῦ βαθμοῦ πὺ ὁ σκοπὸς τοῦ Kant δὲν εἶναι ἐξηγητικός ἀλλὰ νομομοποιητικός. *Στὴν οὐσία, τὸν ἀφήνει ἀδιάφορο τὸ οὐσιώδες πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας: τὸν ἀφορᾷ κύρια ἡ προστασία της, κι ἐνταὐτῇ πὺ ἐπιβάλλει τὴν ἀποεμπειριοποιημένη καθαρότητα καὶ τίς «νοητικές σχέσεις».* Ὁ κύκλος διακόπτεται βίαια ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου, μόνον ἀντικείμενον τῶν διαμαρτυριῶν τοῦ Schelling καὶ τῶν σαρκαστικῶν σχολίων τοῦ Hegel. Ἀλλὰ διακόπτεται μόνον στοῦ βαθμοῦ πὺ ἡ ἐμπειρικὴ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία συνιστᾷ τὸ ἀπόλυτα συγκεκριμένο περιεχόμενο τῶν κενῶν νοητικῶν σχέσεων.

Ἐ Simmel σχολιάζοντας τὴν ἠθικὴ καὶ δικαϊκὴ θεωρία τοῦ Kant ὑποστηρίζει εὐστοχα ὅτι: «ἐάν ἐγὼ ἀποδεχτῶ τὴν ἔννοια τῆς ἰδιοκτησίας, δὲν μπορῶ κατὸν πᾶν νὰ τὴν καταπολεμῶ ὑποστηρίζοντας καὶ τὴν κλοπὴ χωρὶς νά ὑποπέσω σ' ἐσωτερικές ἀντιφάσεις — ἀλλὰ, ἐάν ἐγὼ ὁ ἴδιος δὲν δεχόμενος τὴν ἔννοια τῆς ἰδιοκτησίας, τότε γιὰ νὰ μὴ τὴν ὑποστηρίξω (τὴν κλοπὴ); Τότε ὄχι μόνον δὲν θὰ γεννιόταν μιά ἀντίφαση ἀλλ' ἀντίθετα διαμέσου τῆς οἰκουμενικῆς ἀρχῆς τῆς κλοπῆς θὰ γεννιόταν τὸ δόγμα: ἡ ἰδιοκτησία εἶναι κλοπὴ».¹⁸

Ἐ Della Volpe δὲν ἦταν ὁ πρῶτος πὺ ἀνακάλυψε τὴν κυκλικότητα τῆς καντιανῆς ἀποδεικτικῆς. Προηγῆθε καὶ Simmel πὺ στὰ «16 μαθήματα» ὑποστήριξε ὅτι οἱ προσηλωτικὲς τῆς καντιανῆς νομικῆς καθαρότητας εἶναι, ἐναλλακτικὰ, δύο μόνον: ἡ δὲν ἔχει περιεχόμενο ἄλλο ἀπ' αὐτὸ πὺ προϋπάρχει τοῦ νόμου καὶ πὺ ἡ

νομικὴ σχέση ἀρκεῖται νά ἐπικαλύψει ἢ μπορεῖ νά ἔχει ὅποιοδήποτε περιεχόμενο θελήσουμε νὰ τοῦ ἀποδώσουμε κατ' ἀπόλυτη ἀuthαρεία. Ἐλεγε ὁ Hegel ἄλλοτε, ἀναφορικὰ μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ Kant γιὰ τίς καταθέσεις (ὁ Κ. ὑποστήριζε ὅτι ἀκόμα κι ἂν δὲν ὑπάρχουν ἀποδείξεις κάποιος πὺ ἀπέσυρε λάθρα μιά κατάθεση πὺ δὲν τὸ ἀνῆκε πρέπει νά σπεύσει νὰ τὴν ἀντικαταστήσει γιὰτὴ ἡ πράξη του, ἀντιφάσκοντας στὴν ἴδια τὴν ἔννοια τῆς κατάθεσης, νοητικὰ καταργεῖ κάθε κατάθεση), πὺς ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν κατάθεση. Πράγματι, διερωτιόταν, ἂν δὲν ὑπῆρχε ἐμπειρικὰ καμιά κατάθεση, τότε πὺ θὰ βρισκόταν ἡ «ἐννοιακὴ» ἀντίφαση; Καὶ γιὰτὴ πρέπει ἀναγκαστικὰ νά ὑπάρχουν καταθέσεις;

Ἐ ἰδιοκτησία ἀναγορεύεται ἀνθρωπολογικὴ κοινωνικὴ ἰδιότητα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι ἕνας ἐπισηφάλης θεσμὸς κοινωνικοῦ χαρακτῆρα πὺ ἀπαιτεῖ τὴ συγκρότηση καταστατικῶν νομικῶν πλεγμάτων γιὰ τὴν προστασία του. Οἰκουμενοποιεῖται χωρὶς ἄλλη ἀναγκαιότητα πέρ' ἀπ' αὐτὴ πὺ ὑπαγορεύεται ἀπὸ μιά προκαταρκτικὴ ἐμπειριοφελμιστικὴ θεώρηση. Ἐ ἄποψη τοῦ Kant, ἐπιχειρηματολογοῦσε ὁ Hegel, ὑποφέρει ἀπὸ ἕνα ἀπροσοδιόριστο προσδιορισμὸ: προϋποθέτει αὐτὸ πὺ ὄφειλε νά ἀποδείξει.

Ἐ καντιανὴ «λύση», ἐξ ἄλλου, ἀποδεικνύει κατὴ ἰδιαίτερα σημαντικὸ: γιὰ τὴν κατανοήση τοῦ τί εἶναι ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ὑπάρχει ἕνας ὁρόμος πὺ πρέπει ἀπαραίτητα ν' ἀποφευχθεῖ καὶ εἶναι αὐτὸς τῶν νομικιστικῶν πραγματειῶν. Ἐάν ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος δὲν κατορθῶναι νά ἐκλογικεύσει τὸ θεσμὸ τῆς ἰδιοκτησίας διαμέσου τῆς ἀποκλειστικῆς δικαϊκῆς ὀπτικῆς του εἶναι ἐπειδὴ δὲν πρόκειται γιὰ νομικὸ ἢ ἠθικὸ θεσμὸ ἀλλὰ γιὰ κοινωνικὴ, παραγωγικὴ σχέση πὺ ἐκφοράζεται σὲ μιά συγκεκριμένη νομικὴ μορφή. Ἀποκλείεται λοιπὸν κάθε προσπάθεια προβληματικοποίησης νομικοῦ τύπου διαμορφωμένη πᾶνω στὴ βάση τοῦ ψευδοερωτήματος: «μπορῶ νά ἔχω δικαίωμα στὴν ἰδιοκτησία;». Δικαίωμα στὴν ἰδιοκτησία μπορεῖ νά ἔχει ὁποιοὺς τὸ ἀπολαμβάνει νόμιμα μέσα σ' ἕνα ἱστορικοκοινωνικὸ πλέγμα. Τὸ θέμα εἶναι ἂν ὅλοι ὄσοι τὸ ἔχουν, μποροῦν νά τὸ ἀπολαύσουν ὕλικά καὶ σὲ ποῖο βαθμὸ καθὼς καὶ τὸ ἂν αὐτὸ τὸ δικαίωμα στὴ διαχρονικὴ ὑπαρξὴ του καλύπτει ὅλο τὸ φάσμα τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας καὶ θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ τὸ καλύπτει καὶ στοῦ μέλλον. Ὁ ἴδιος ὁ Kant ἄλλοτε, διαισθανόμενος ἴσως τὴ σαθρότητα τοῦ οικοδομημάτος του, ἀναγκάζεται νά ἀνατρέξει καὶ στὴν ἐμπειρικὴ διάστασιν τοῦ προβλήματος.

Ἀφοῦ πρῶτα ὄρισε τὴν οἰκουμενικὴ δυνατότητα τῆς ἰδιοκτησίας σάν νοητικῆς σχέσης κυριότητας, ἐπιχειρεῖ σὲ δεύτερη φάση νὰ τὴ συνδέσει μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρικῆς κατοχῆς. Ἐ ἔννοια τοῦ δικαίου, λέει, «δὲν μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ ἄμεσα στὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐφαρμοστεῖ στὴν καθαρὰ διανοητικὴ ἔννοια τῆς κτήσης ἐν γένει. Μ' αὐτὸ

17. G. della Volpe, *Rousseau e Marx*, Roma, 1961 σελ. 28.

18. G. Simmel, ἱτ. ἔκδ., *Kant: 16 lezioni* (Kant: 16 μαθήματα), σελ. 98.

τόν τρόπο αντί για την κατοχή σάν μιά εμπειρική εμφάνιση της κτήσης, έχουμε την έννοια του «έχειν» που κάνει αφαιρεση από κάθε κατάσταση χώρου και χρόνου». ¹⁹ Αυτό το «έχειν» όμως προσδιορίζεται μόνο μέσ' από παραδείγματα που αναφέρονται «σ' αυτό το χώρο» ή «σ' αυτό το μέρος» γιατί το «έχειν», άν δέν υλοποιείται σ' ένα τόπο, ένα μέρος, ένα χωράφι, μετατρέπεται άλλά σ' ένα «έχειν τό έχειν». Έτσι, ενώ ό Kant άπαγορεύει στόν έαυτό του μιά άμεση εφαρμογή της έννοιας του δικαίου στά άντικείμενα της εμπειρίας, άν θέλει κάπου νά τήν εφαρμόσει, πρέπει κατ' άρχήν νά τήν εφαρμόσει σ' ένα «έχειν» γενικά πού όμως ή θά είναι «έχειν κάτι» ή θά είναι ένα έχειν τό έχειν, άρα ένα έχειν χωρίς έχειν, άρα μιά φράση κενή, σημαίνον χωρίς σημαίνόμενο. Ό Πρακτικός Λόγος, παρά τίς φιλότιμες προσπάθειες της Θείας Βούλησης, δέν σώζει τήν κατάσταση. Αυτό λοιπόν πού μένει άμετάβλητο σάν λανθάνον ύποστηρίγμα όλης της περίπλοκης διαδικασίας καθαρής νομικής παραγωγής της ιδιοκτησίας, είναι τό περιήμιο έντοκτικό της ιδιοκτησίας. Κι ό Kant παρά τήν λεπτή λογική του καταλήγει στό τέλος νά οικουμενοποιήσει όλα τά επιφανόμενα.

Έωστά παρατηρεί ό Βλάχος πώς: «loin de parvenir à transmettre la possession en pur concept intellectuel et encore moins en concept moral la deduction kantienne n'a contribué qu'à rendre le fait de la possession plus brutal en situant exclusivement son fondement dans la volonté subjective de posséder». ²⁰ Ό Kant πρέπει πράγματι, όπως είδαμε, νά περιγράψει τή γέννηση της άτομικής ιδιοκτησίας και νά προσδιορίσει τά όριά της. Άναφορικά μέ τό πρώτο σκέλος του προβλήματος, ή λύση άναζητείται σέ μιά όρισμένη παράδοση του φυσικού δικαίου άλλά έχει τίς ρίζες της στη φεουδαρχική κοινωνική δομή της Γερμανίας που επιδρά στη διαμόρφωση της καντιανής σκέψης. «Τό νά ιδιοποιηθούμε — ύποστηρίζει — ένα συγκεκριμένο κομμάτι γής είναι μιά πράξη προσωπικής αυθαιρεσίας χωρίς νά συνιστά όμως άρπαγή. Ό κάτοχος βασίζεται στην άρχέγονη κοινή ιδιοκτησία της γής και στη γενική θέληση πού άντιστοιχεί σέ μιά τέτοιου είδους ιδιοκτησία επιτρέποντας τήν ιδιωτική κατοχή αυτού του εδάφους (γιατί σέ άντίθεση περίπτωση τά πράγματα πού στεροούνται κατόχου θά άποκτοδσαν καθ' έαυτό και δυνάμει ενός νόμου τό χαρακτήρα πραγμάτων στερομένων κατόχου): αυτός (ό κάτοχος) άποκτά λοιπόν άρχικά μέ τό νά είναι ό πρώτος του κάτοχος ένα συγκεκριμένο τεμάχιο εδάφους και άντιστέκεται δικαιωματικά (iure) σέ όποιονδήποτε τόν παρεμποδίζει στην ιδιωτική χρήση αυτού του εδάφους, έστω κι άν στη φυσική κατάσταση δέν ένεργεί στό ό-

νομα ενός δικαιώματος άναγνωρισμένου de iure, έρόσον σ' αυτό τήν κατάσταση δέν ύφίστανται άκόμη δημόσιοι νόμοι». ²¹

Ό κοινωνικημοσύνη της γής λοιπόν έξ όρισμού άναίρεται: άν τά άντικείμενα πού στεροούνται άτομικού ιδιοκτήτη πρέπει χωρίς άλλο νά περιέλθουν στην ιδιωτική κυριότητα κάποιου, ή κοινή ιδιοκτησία της γής άποκαλύπτεται στην οικονομία της σκέψης του Kant ύπόθεση χρήσιμη μόνο για νά αυτοαναίρεται. Ό Kant προϋποθέτει ύπαρξη άτομικών ιδιοκτητών—δικαιωματική μάλιστα—ήδη στό στάδιο της κοινωνικημοσύνης. Ό κοινή ιδιοκτησία είναι άπλά κοινή ιδιοκτησία δυναητικών άτομικών ιδιοκτητών. Άκόμα και ή εμπειρική γέννηση του θεσμού της άτομικής ιδιοκτησίας έχει διαλευκανθεί προτού καν θεθεί σάν πρόβλημα.

Μά πέρ' άπ' όλ' αυτά — τό δεύτερο σκέλος είναι αυτό πού μάς άπασχολεί τώρα — μέσω ποιās διαδικασίας άκρίβως είναι πράγμα — για τόν Kant ή «γή» — περιέρχεται άρχικά στη δικαιοδoσία ενός άτόμου; Ό Kant μέ τίς έπεξηγήσεις του φωτίζει και τό άίνγμα της άρχέγονης κοινής ιδιοκτησίας: «στό βαθμό πού δέν προϋποθέτουμε μιά τέτοια κοινή κατοχή... δέν μπορούμε σέ καμιά περίπτωση νά φανταστούμε πώς έγώ πού δέν είμαι (άμεσος) κάτοχος του πράγματος μπορεί νά θίγομαι, έπειδή κι άλλοι τό κατέχουν και τό χρησιμοποιούν». ²²

Ό κοινή ιδιοκτησία μέ τή γενική θέληση πού τήν υποθάλλει φθείρονται σέ βαθμό πού δέν έχουν παρά ένα μόνο νόημα ή μάλλον μιά λειτουργία: της πρωθύτερης νομομοποίησης των άντιθέτων τους.

Ό γή είναι, σέ σχέση μέ κάθε άντικείμενο πού βρίσκεται επάνω της, «ουσία». Άναπτύσσοντας τώρα αυτή τή διάσταση της καντιανής θεωρίας για τήν ιδιοκτησία μπορούμε νά επισημάνουμε και τήν brutalité για τήν όποία μιλάει ό Βλάχος και τήν όπισθοδρομικότητά της, παρά τίς πολλές κοινές προϋποθέσεις, σέ σύγκριση μέ τή φιλοσοφία της εργασίας του Locke άπέναντι στόν όποιο ό Γερμανός φιλόσοφος διαπνέεται συχνά από πολεμική διάθεση. Σύμφωνα μέ τόν Kant, τό «πρώτο άπόχτημα δέν μπορεί παρά νά είναι ή γή». Ό γή είναι τό σταθερό και ουσιώδες, ενώ τά άντικείμενα πού βρίσκονται έναποτεθειμένα στην επιφάνεια της αντιπροσωπεύουν τό εδκαιριακό και τό έφήμερο. Μ' αυτή τή δήλωση ό Kant δέν σκοπεύει, κατά τή γνώμη μας, νά υπερεκτιμήσει τόν οικονομικό ρόλο της γεωργίας όπως ό φυσιοκράτες. Ουσία και συμβάν: τοπογραφία της σχέσης εδάφους-κινήτου άντικειμένου πού συνεπάγεται ότι όποιο δέν ιδιοποιηθεί πρώτα τή γή και κατόπιν τά «έπ' αυτής άντικείμενα» δέν κατοχυρώνεται από τήν άποψη του δικαίου· άν μάλιστα δέν έχει συνάψει συμβόλαιο πού

19. Kant, *Metafisica...*, op. cit., σελ. 65.

20. Vlachos, *La pensée politique de Kant*, Paris, 1962, σελ. 391-392.

21. Kant, *Metafisica...*, op. cit., σελ. 61-62.

22. —, *Metafisica...*, op. cit., σελ. 75.

νά ἐξουσιοδοτεῖ τή χρήση τῶν «κινητῶν», εἶναι σέ περίπτωση ἑνστασιῶν ἔνοχου. Ὁ Kant, σέ πείσμα τοῦ ὀξέυτατου καί θαυμαστοῦ — στό πεδίο τῆς ἐπιστημολογίας — διανοητικοῦ ὀρθολογισμοῦ του, ὀλισθαίνει ἐδῶ σέ βαθμό πού καθίσταται δυνατή μία προσέγγιση τῆς σκέψης τῶν στά σχήματα τῆς μουσικιστικῆς παράδοσης: ἡ οὐσία συνδέεται μέ τό ἀκίνητο, τό ἀτάραχο, τό αἰώνιο πού ἀντανακλάται στόν ἑαυτό του, καί τό ἐπιφανώσιμο συνδέεται μέ τό κινούμενο, τό ἐφήμερο, τό παροδικό. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι μᾶλλον περιεργό τό γεγονός ὅτι ἡ καθαρά νοητική σχέση κυριότητα ἀποκατ' νομική σταθερότητα μόνο στό μέτρο πού ἀναφέρεται σ' ἕνα πράγμα τόσο ἀμετακίνητο καί σταθερό ὅσο τό ἔδαφος, σάν γεωγραφικό δεδομένο πού ἐξαιτίας τῆς σφαιρικῆς διαμόρφωσής τῆς γῆς παρουσιάζεται σάν πεπερασμένη ἐνότητα στό χώρο. Αὐτή ἡ πεπερασμένη ἐνότητα ἐξ ἄλλου θεωρεῖται «ἔννοια πρακτικῆ ὀρθολογική» πού «περιέχει α priori τήν ἀρχή πού ἐπιτρέπει στούς ἀνθρώπους νά χρησιμοποιοῦν... τό χώρο πού καταλαμβάνουν πάνω στή γῆ».

Ὁ Πρακτικός Λόγος, συνεπῶς, περιέχει μία καθαρή α priori ἐννοια, τῆς ὁποίας τό ἀκριβές ἀντίκρουσμα ἡ ὁ δρος ἐπαληθεύσης εἶναι ἡ σφαιρικότητα τῆς γῆς. Αὐτή ἡ ἐννοια εἶναι ταυτόχρονα ἡ βάση τοῦ ἐνοστικτοῦ τῆς ιδιοκτησίας, πού ὕλοποιεῖται μέσ' ἀπό μία πράξη μονόπλευρης ἀιθαυρείας: τήν κατάληψη ἑνός τεμαχίου γῆς. Ἀλλά ἡ κατάληψη ἄ παραβιάζει τήν ἄλλη πρακτικῆ ἀρχή πού προϋποθέτει τό δικαίωμα τοῦ καθένα στήν ἐξωτερική (διανθρώπινη μέ τῆ μηχανιστική ἐννοια τοῦ Hobbes) ἔλευθερία, ἄν δέν ὑπῆρχε καί γ' αὐτήν ἕνα ὀρθολογικό περιοριστικό κριτήριο. Γιά τόν Kant, αὐτό εἶναι ἡ «χρονική προτεραιότητα τῆς κατάληψης». Ἐτσι, ἡ ἀποδεσμευμένη ἀπό τίς ἐμπειρικές χωρο-χρονικές δεσμεύσεις νοητική σχέση κυριότητας ἀποδεικνύεται ἐξαρτημένη ὄχι μόνο ἀπό τό καθαρό δεδομένο τοῦ χρόνου τῆς σφαίρας τῆς Ὑπερβατολογικῆς Αἰσθητικῆς, ἀλλά καί ἀπό τή σύγκριση τῆς... ταχύτητας τῶν ἐπίδοξων διεκδικητῶν τοῦ ἴδιου χωραφιοῦ. Ἡ ἀδυναμία τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ Kant καταδεικνύεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ κατάληψη θεωρεῖται «νομική πράξη» σέ καθεστῶς ἀνυπαρξίας θετικῶν νόμων καί νομικοῦ κώδικα. «Νομική πράξη» ἀνεξάρτητη ἀπό ἕνα νομικό κώδικα: ὁ Kant ξεπερνάει τήν ἀντίφαση α) ἀνάγοντας τίς σχέσεις ιδιοκτησίας στήν ἠθική διάσταση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου, παραδεχόμενος δι' αὐτές εἶναι ἀπό λογικοθεωρητικῆ ἀποψη ἀκατανόητες β) συγχέοντας νόμους πού ἀπορρέουν ἀπό τόν Πρακτικό Λόγο καί θετικούς νόμους. Ἡ σύγχυση κορυφώνεται βέβαια, ὅταν μία κοινωνικοπαραγωγική σχέση ὅπως ἡ ἀτομική ιδιοκτησία παρουσιάζεται σάν ἠθική, οἰκουμενική, ἐπιταγῆ συνυφασμένη μέ τήν ἀνθρώπινη φύση, διατηρόντας παράλληλα τήν εἰδική μορφή πού τῆς προσοιδιάζει σέ μία συγκεκριμένη φάση τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας. Στήν περίπτωσή τοῦ Kant, αὐτή ἡ εἰδική μορφή εἶναι ἐκεί-

νη τῆς μικροκεφαλαιοκρατικῆς γαιοκτησίας. Ἀποτέλεσμα: ἡ ἔμμεση ἀνάγωγῆ τοῦ ἐδάφους σέ περιεχόμενο τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἐάν ὁ Hegel ἠθικοποιεῖ τά γεννητικά ὄργανα τοῦ μονάρχῃ γιά νά ὀρθολογικοποιήσει τήν κληρονομικότητα, ὁ Kant θεοποιεῖ τήν ιδιοκτησία στή γαιοκτητικῆ τῆς μορφῆ. Ὅλες οἱ δυσκολίες πού συναντᾶται ἐπιλύονται ἀπό τόν περιεργά περιεκτικό καί ἑλαστικό Πρακτικό Λόγο: δέν ἐπιλύονται δηλαδή καθόλου.

Ἄλλά, γιά νά ἐπανελάβουμε στό κεντρικό μας θέμα, διατυπώνουμε τήν ἐρώτηση: ποιά εἶναι τά ὄρια μιᾶς ιδιοκτησίας πού προέρχεται ἀπό τήν αὐθαίρετη κατάληψη τῆς γῆς; Ἐξετάσαμε τήν ἄποψη τοῦ Locke καί ἐπισημάναμε τήν διεισδυτικότητα τῆς. Ὁ Kant ἔνα αἰώνα ἀργότερα σ' αὐτή τήν παράξενη γῆ, τήν κατακερματισμένη σ' ἀναριθμητά λιλπούτεια κι ἄλοζονικά πρηνιπάτα μέ τά τελονεῖα τους, τοὺς προστατευτισμούς τους καί τίς καρικατωριστικῆς ἐμπορευματικῆς σχέσεις, πού εἶχε καταντήσει νά εἶναι ἡ παλιὰ Ἰερή Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία — στήν ὁποία εἶχε ἦδη ὁμοῦς ἀρχιστρεῖ νά ἐγκυμονεῖται ἕνας νέος τύπος σχέσεων κάτω ἀπό τίς πιέσεις τῶν Hoenzolern —, μένει οὐσιαστικά ψυχρῶς ἀπέναντι στίς ἀγγλικῆς ἐπεξεργασίες τῆς θεωρίας τῆς ἀξίας-ἐργασίας. Παρ' ὄλ' αὐτά, θά ἀναπτύξει θεωρητικά ἕνα ἐκπληκτικά σύγχρονο δικαϊκό περίβλημα τῆς ἐργασιακῆς σχέσης καταπιλοστικῶν τύπου μέ τήν ἀνακάλυψη τῆς νομικῆς μορφῆς τοῦ «προσωπικοῦ δικαίου ἐμπράγματος χαρακτῆρα», ἀποδεικνύοντας ἔτσι πῶς εἶχε ἄμεση γνώση τῶν ἀντιλήψεων ὄχι μόνο τοῦ Locke ἀλλά καί τοῦ Ferguson, τοῦ Hume καί τοῦ Adam Smith, χωρίς ὁμοῦς νά τίς ἀφομοιώσει σέ βάθος γιατί ποτέ δέν μπόρεσε ν' ἀγακιστρεθῆ ὀλοκληρωτικά ἀπό τίς φεουδαρχικῆς δομῆς τῆς γενέτειρας γῆς ἢ ἀπό μία μᾶλλον ἀμφίβουλα πεφωτισμένη μοναρχία. Ἐτσι, τό ὄριο τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας συμπίπτει μέ τό ὄριο τῆς φυσικῆς δυνατότητας προστασίας τοῦ κατελιμμένου ἐδάφους σ' ἄρμονία μέ μία τυπικά φεουδαρχική ὀπτική. «Μέχρι πού φτάνει ἡ δυνατότητα τοῦ νά διατηρεῖ στήν κατοχή σου ἕνα κομμάτι γῆς; Ἐγώ ἀπαντῶ: μέχρι ἐκεῖ πού ἐκτείνονται οἱ δυνατότητες τοῦ νά τό διατηρεῖς μέ τή δύναμη στήν κατοχή σου· μέχρι ἐκεῖ δηλαδή πού μπόρεῖς νά ἀμυνθεῖς ἀπέναντι σ' ὅποιον τό ἐπιβουλεύεται. Εἶναι σάν νά ἔλεγε ἡ ἴδια ἡ γῆ: ἄν δέν μπορεῖτε νά μέ προστατεύσετε, δέν μπόρεῖτε οὔτε νά μέ κατέχετε».²³ Ἴδου ἡ brutalité πού ὑπανιστόταν ὁ Βλάχος. Ἡ ιδιοκτησία εἶναι μία ἠθική ἀρχή πού ἐξαρτᾶται πρῶτον ἀπό τήν ταχύτητα τοῦ ἐπίδοξου ιδιοκτήτη (ἄς θυμηθοῦμε τά «σύννορα» στό ἀμερικάνικο West κατά τό 19ο αἰῶνα) καί δεύτερο ἀπό τή «μυϊκή» τῶν δύναμη. Ἡ σχέση γῆς-ἀνθρώπου εἶναι μία κατ' ἐξοχὴν ἐξωτερική σχέση — κι ὄχι ἐπεξεργασιακῆ ἡ παραγωγικῆς ἀπασχόλησης. Σχέση κατάληψης καί

23. Kant, *Metaphisica... op., cit.*, σελ. 80.

στρατιωτικής άμυνας και προστασίας, σύμφωνα με το πρίσμα της παραδοσιακής γαιοκτητικής άριστοκρατίας. Πείθα, άλλωστε, γι' αυτό και το παρακάτω εδάφιο, όπου ο Kant έμμεσα πραγματεύεται τη σχέση δούλου-αφέντη παρ' ό,τι διαβλήσουμε στο ίδιο εδάφιο και τὰ σπέρματα μιάς κοινωνικής διαφοροποίησης που τάχιστα οδηγεί στη διαμόρφωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής: «αυτοί (οί συγκύριοι) λοιπόν είναι απλά συγκάτοχοι ενός πράγματος που ένας μόνος μπορεί νά διεκδικήσει σάν δικό του· αυτό συμβαίνει, όταν στόν έναν από τους δυο συγκυρίους αντίστοιχει όλη ή κατοχή χωρίς τη χρήση και στόν άλλο όλη ή χρήση μαζί με την κατοχή. Ό πρώτος λοιπόν (dominus directus) επιβάλλει στόν δεύτερο (dominus utilis) τόν περιοριστικό όρο τών διαρκών παροχών χωρίς μ' αυτό νά τού περιορίζει τη χρησιμοποίηση τού πράγματος».²⁴

Άπ' αυτή τήν άποψη, είναι άπαραίτητο νά αναφερθούμε γιά λίγο στην καντιανή θεωρία τού «προσωπικού δικαίου εμπράγματος χαρακτήρα». Αυτό τό δίκαιο, γράφει ό Kant, «είναι εκείνο πού συνίσταται στό νά κατέχεις ένα έξωτερικό αντικείμενο σάν πράγμα και νά τό χειρίζεσαι σάν πρόσωπο». Αυτή ή νομική μορφή προεκκινεί τό σύγχρονο συμβόλαιο παροχής εργασίας. Παρ' όλ' αυτά, ό Kant δέν ξεφεύγει όλοτε- λά από τίς φεουδαλικές καταβολές τής σκώης του, ακόμα κι όταν αναλύει τη μορφή αυτή· παραμένει μερικά έγκλωβισμένους σε μιά «οικιακή» όπτική τών οικονομικών σχέσεων στό βαθμό πού αναφέρεται σε ένα είδος οικογενειακών παραγωγικών μονάδων, πού λειτουργούν μέ «υπηρετές» τούς όποιους τό αφέντης θεωρεί και «προσωπικά» στη δικαιοδοσία του μιά και μπορεί, όταν ό υπηρετής δραπετεύει, νά τόν επαναφέρει υπό τήν εξουσία του διά μέσου τής μονομερούς θέλησής του».²⁵ Η αντίφαση μιάς σχέσης τέτοιου είδους, πού προσδιορίζεται ώστόσο από ένα «ελευθέρως συναφθέν» συμβόλαιο, είναι ό δείκτης τών φεουδαλικών καταβολών μιάς αντίληψης πού κατά βάση επιχειρεί νά εκφράσει τίς σχέσεις πού επικρατούν σε μιά κοινωνία μικρών ανεξάρτητων παραγωγών.

Μέ τό εργασιακό συμβόλαιο, έγώ άποκτώ, ύποστηρίζει ό Kant, «τήν αίτιότητα τής βούλησης ενός άλλου σε σχέση με μιά παροχή πού μου έχει ύποσχεθεί· έγώ δέν άποκτώ μ' αυτό άμεσα ένα έξωτερικό πράγμα, αλλά μιά πράξη αυτού τού άτόμου διά μέσου τής οποίας ένα πράγμα περιέρχεται στη δικαιοδοσία μου και γίνεται δικό μου».²⁶ Αυτό σημαίνει ότι έγώ αγοράζω τήν εργατική δύναμη κάποιου άλλου, ή εξέταση τής οποίας πάνω σ' ένα αντικείμενο τού όποιου είμαι ήδη ιδιοκτήτης, μεταβάλλοντας τη μορφή του, τό μετατρέπει σε νέα αξία χρητική ή οποία περνά στη δικαιοδοσία μου σάν δηνησιακά πραγματοποιήσιμη άν-

ταλλακτική αξία. Ίδιοιοιούμαι λοιπόν τή φύση όχι διά τής εργασίας μου άλλα διά τής εργασίας ενός άλλου πού ύποσποιείται μέσ' από εργαλεία και πάνω σε πρώτες ύλες τών όποιών είμαι ιδιοκτήτης. Μιά άνογη περιγραφή τής καπιταλιστικής σχέσης παραγωγής. Και τό παράδοξο είναι ότι, σύμφωνα με τόν Kant, μόνο ή υπερβατική διάσταση τής ήθικής ύπόστασης ενός άτόμου, μόνο ή συμμετοχή του στην ιδεατή κοινότητα τών ήθικών προσώπων, τό καθιστά ικανό νά ύποβιβάσει ελεύθερα τόν έαυτό του σε πράγμα. Η «άνθρώπινη προσωπικότητα» είναι συνώνυμη με τό «ύποκειμενο δικαίου», άλλη τυπική έκφραση τής φυσικής ισότητας τών ανθρώπων πού στην περίπτωση τού Kant συγκροτεί τή λυδία λίθο κάθε φιλοσοφικής αναζήτησης.

Άλλά δέν είναι φρόνιμο νά αναλύουμε τίς άπόψεις τού Kant μόνο κάτω από τό πρίσμα τής ανακάλυψης τού «προσωπικού δικαίου εμπράγματος χαρακτήρα». Οί οικονομικές αντίληψεις του συγκριτικά μ' αυτές πού τήν ίδια περίοδο επεξεργάζονται οι εκπρόσωποι τής άγγλικής κλασικής σχολής είναι αρκετά καθυστερημένες παρά τή βαθειά έπιρροή πού άσκησε πάνω τού ό Smith και πού εξειδικεύτηκε στόν τομέα τής φιλοσοφίας τής ιστορίας. Τό ίδιο ισχύει και γιά τή θεωρία του τής αξίας, όπου άπορρίπτεται κι άμεσα τίς θέσεις τού Locke: «είναι από μόνο του προφανές—γράφει—ότι ή πρώτη επεξεργασία, όριοθέτηση κι έν γένει ό πρώτος μετασηματισμός ενός εδάφους δέν μπορεί νά επιφέρει κανένα τίτλο κατοχής αυτού τού εδάφους, πράγμα πού σημαίνει ότι ή κατοχή τών επιφανομένων δέν άποτελεί κανένα λόγο νόμιμης ιδιοποίησης τής ουσίας άλλα τελείως αντίθετο· σύμφωνα με τούς κανόνες τό δικό μου και τό δικό σου πρέπει νά ηγηάζουν από τήν ιδιοκτησία τής ουσίας».²⁷ Κατηγόρει έπειτα τόν Locke ότι «προσωποποιεί» τά πράγματα, ενώ ό ίδιος «προσωποποιεί» τή γη άποδιδόντάς της τό ρόλο τής ουσίας. Η γη σάν αξία καθολικοποιείται, ενώ ή σχέση πρós αυτήν είναι μιά σχέση ά-νοητική όπως ό ίδιος μάς επιβεβαίωσε στην περίπτωση τής «κατάληψης». Έξ άλλου, εάν ή γη ήταν άλλα εμπειρικό αντικείμενο χωρίς ουσιαστικές ιδιότητες μη γνώσιμες καθεαυτές, ή σχέση μ' αυτήν θά ήταν άμεσα και ή έπιστράτευση τού πρακτικού λόγου δέν θά είχε κανένα νόημα. Τό γεγονός ότι ή γη άνήκει χωρίς άλλο σ' αυτόν πού πρώτος τήν κατέλαβε άποδεικνύει ότι αυτή δέν άποτελεί ένα αντικείμενο κοντά σε όποιοδήποτε άλλο. Άντιλαμβάνόμαστε όμως κάλλιστα ότι ή «συνθετική καθολική θέληση» πού, θεμελιωμένη στό αίτημα τού πρακτικού λόγου, εξουσιοδοτεί τή χρήση κατ' αυθαίρετη βούληση ενός αντικειμένου, αντί νά παραγάγει μιά καθαρά διανοητική και νομικο-νοητική σχέση άνάμεσα στό «πρόσωπο» και τό άπομεικτικοποιημένο πράγμα καθ' έαυτό, άπολήγει σε μιά εμπειρική σχέση άνάμεσα στό ύποκειμενο δικαίου κι ένα άν-

24. —, *Metafisica...* op. cit., σελ. 86.

25. Είναι προφανές ότι αυτό είναι άδιανόητο υπό τίς σημερινές συνθήκες τών εργασιακών σχέσεων.

26. Kant, *Metafisica...* op. cit., σελ. 90.

27. —, *Metafisica...* op. cit., σελ. 84.

τικείμενο πού ὄχι μόνο δέν εἶναι καθεαυτοῦ ἀλλά εἶναι ἀντίθετα ἡ γῆ «νοουμοποιημένη». Πού εἶναι μ' ἄλλα λόγια ἡ πρωκτική γαιοκτησία ἐκλαμβανόμενη σάν κορύφωση καί ὑλοποίηση τῆς καθολικῆς ἠθικότητας καί τοῦ ὑπερβατικῆς νόμου. Ἡ ἐργασία ἀντίθετα, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονταν ὁ Locke, εἶναι μιά καθολικὴ ἀνθρώπινη ιδιότητα: ὄχι σάν ἀφρημένη (καπιταλιστικὴ) ἐργασία ἀλλὰ σάν ἐργασία ἐν γένει, σάν ὀπερασιονιστικὸ μοντέλο, εἰδικὰ ἀνθρώπινο στὴ μορφὴ του τῆς τελεολογικῆς διαδικασίας παραγωγῆς ἀξιών χρήσης λογικὰ κατευθυνόμενης.

Ὁ Locke ἀντιλαμβάνεται τὴν ἐργασία σάν διαδικασίαν ἀντικειμενοποίησης τοῦ ἀνθρώπου. Χωρὶς νὰ ἐπιμενόμε σ' αὐτὸ, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι τὸ μοναδικὸ πραγματικὰ καθολικὸ στοιχεῖο πού ἐνυπάρχει σέ κάθε κοινωνικὸ καὶ οἰκονομικὸ σχηματισμὸ εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία σάν τεχνικὸ δεδομένο. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ ἐργασία μόνο σάν ἐπιστημονικὴ ἀφαίρεση φαινομενολογικοῦ τύπου²⁸ ἀπεκδύεται τὶς κοινωνικῆς μορφῆς πού τὴν καθορίζουν, συρρικνούμενη σὲ μιά τεχνικὴ τελεολογικὴ διαδικασίαν. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποσπάσουμε, σέ μιά πιὸ συγκεκριμένη ἀνάλυση, τὴν ἐργασία ἀπὸ τὶς κοινωνικῆς μορφῆς πού προσλαμβάνει καὶ ἀπὸ τὶς σχέσεις παραγωγῆς πού τὴν ἐπικαθορίζουν. Τὸ μεγάλο λάθος τοῦ Locke εἶναι ὅτι ἐκλαμβάνει τὴν ἐργασία στὴν τεχνικοκαθολικὴ ὕψη τῆς σάν ἄμεσα κοινωνικὴ σχέση· ἡ βασικὴ συνέπεια αὐτῆς τῆς θέσης εἶναι ἡ θεώρηση τῆς σχέσης ἀνθρώπου-φύσης σάν σχέσης ἄμεσα κοινωνικῆς πού θεμελιώνει καὶ νομικὰ τὴν ἀτομικὴ ιδιοκτησία. Ὁ Kant συνυφάσσεται τὴν ἀστάθεια αὐτῆς τῆς ἄμεσης σχέσης. Καταλαβαίνει ὅτι αὐτὴ ἡ σχέση δέν μπορεῖ νὰ νομιμοποιεῖ τὴν ἀτομικὴ ιδιοκτησία ἀγαθῶν ἰδιαίτερα στὸ βαθμὸ πού ἡ ἀνακάλυψη τοῦ χρήματος τὴν ἀνατρέπει ὀλοκληρωτικὰ. Κι ἀναλαμβάνει τὸ ἔργο τῆς νομιμοποίησης τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας διαμέσου μιάς καθολικῆς νοητικῆς ἠθικῆς νομοθεσίας πού, ὅταν μεταφράζεται σ' ἐμπειρικοὺς ὅρους, ἐκπίπτει στὸ ἐπίπεδο μιάς ἐξίσου ἄμεσης σχέσης μ' αὐτὴ πού ὁ Locke θεωρητικοποίησε μὲ τὸ ἐπιπλέον μειονέκτημα ὅτι εἶναι περισσότερο ἀνεχρονιστικὴ ἀπὸ οἰκονομικὴ σκοπιὰ. Ἄν ὅμως ὁ Kant ἀποτυχεῖ σ' αὐτὴ του τὴν προσπάθεια, κατορθώνει ἄθελά του νὰ καταδείξει τὸν καθεαυτοῦ καταπιεστικὸ χαρακτῆρα τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας ἀφοῦ συνάγει τὴν ἀναγκαιότητά της ὡς θεσμοῦ ἀπὸ τὸν ἐξαναγκαστικὸ χαρακτῆρα τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Στὴ φιλοσοφία του, ἠθικὴ, ἐξαναγκασμός, νόμος καὶ ιδιοκτησία εἶναι μόνο διαφορετικῆς ὄψεως τῆς ἴδιας ἐννοίας: τὸ προκοινωνικὸ ἀφρημένον προσώπου-ἄξιας, πού εἶναι ὁ οἰκουμενικὸς ἀνθρώπος τῆς ὑπερβατικῆς σφαίρας. Τὸ «νοούμενο» ὑποκείμενο εἶναι πάντα σκοπός, ποτὲ μέσο, σύμφωνα μὲ τὴν οἰκουμει-

κὴ ἀρχὴ τῆς ἀνθρωπότητας. Ἀλλὰ στίς συνεπαγωγῆς τῆς νομικῆς μορφῆς τοῦ προσωπικοῦ δικαίου ἐμπράγματος χαρακτῆρα ἐκτυλίγεται σέ ὅλη τῆς τὴν ἔκταση ἡ πραγματικὴ σημασία τοῦ «προσώπου-ἄξιας» τῆς θεωρίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Οἱ «τρεῖς στιγμῆς» πού ἀπομύσασσε στὴν ἀνέλιξη τῆς συλλογιστικῆς τοῦ Locke, ὀρθολογικοποιοῦνται νομικὰ στὸν Kant, ἀποκορύφωμα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄωψη τῆς φυσικοδικαικῆς θεωρίας τοῦ «προσώπου», καὶ μάλιστα κατὰ τρόπο πού ἡ ἠθικὴ ὑποχρέωση ἐπικαλύπτει καὶ θεμελιώνει τὴν ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας, ἐξοστρακίζοντας στὸ περιθώριο τῆς κοινωνίας, σάν νομικὰ ἀνήλικους αὐτὰ τὰ «πρόσωπα» πού ἐμπειρικὰ στεροῦνται τὴν «εὐτυχία του νὰ κατέχουν». Τὸ «πρόσωπο» στὸ βαθμὸ πού θὰ θελήσουμε νὰ περιλάβουμε στὴν ἐννοία του ὄχι μόνο τὴν ἀφρημένη ὑπερβατικὴ σφαῖρα τῆς ἠθικῆς ὄντοτητας ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμπειρικὴ σφαῖρα τῆς συγκεκριμένης κοινωνικῆς ζωῆς, ἀποκαλύπτει αὐτόσημο μὲ τὴν ἀτομικὴ ιδιοκτησία. Ὅπως ἔλεγε ὁ Hegel, «εἶναι καθῆκον τὸ νὰ κατέχει κανεὶς τὰ πράγματα σάν ιδιοκτησία, τὸ νὰ εἶναι δηλαδή πρόσωπο». Παρὰ τὴ δριμύτατη χεγγελιανὴ κριτικὴ τῶν θεωριῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου, οὐτὸ ὁ μέγας διαιλεκτικός φιλόσοφος πετυχαίνει ν' ἀποδεδειχθεῖ ἀπ' αὐτῆς τῆς ἄκρω ἐνδεικτικῆς ταυτίσεως. Πρόσωπο εἶναι αὐτὸς πού κατέχει, διαχειρίζεται καὶ μορφοποιεῖ τὰ πράγματα: δραστικότητα πού ταυτίζεται μὲ τὸ πρακτικὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ἂν θέλουμε μὲ τὸν τρόπο ὑπαρξῆς τῆς ἀνθρωπότητας ἐν γένει. Ἡ λογικὴ ἀκροβασία βρισκεται στὸ σημεῖο ὅπου αὐτὴ ἡ ἰδέα, πού τελικὰ δέν δηλώνει παρὰ τὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι γιὰ νὰ ζήσουν πρέπει νὰ παράγουν, ἐξασφαλίζοντας τὶς ὑλικῆς συνθήκες ὑπαρξῆς τους, ὑποτίθεται ὅτι νομιμοποιεῖ τὴν «ἀτομικὴ ιδιοκτησία». Καὶ παραμένει φυσικὰ μυστήριον τὸ πῶς, καθὼς ἔλεγε ὁ Marx, σ' ἓνα ὀρισμένο τρόπο παραγωγῆς τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας τῶν ἀνθρώπων στέκεται ἀπέναντι τους σάν παραγωγὸς τῶν συνθηκῶν τῆς ὑπαρξῆς τους: ὁ παραγωγὸς ἐμφανίζεται σάν προϊόν, σάν «ἐκφροση» τοῦ προϊόντος του. Γιὰ τὸν Hegel, ἡ ἐλεύθερη, ἄμεση καὶ μοναδικὴ βούληση εἶναι τὸ «πρόσωπο»: ἡ ὑλικὴ ὑπόσταση πού αὐτὸ δίνει στὴν ὑπαρξῆς του εἶναι ἡ ιδιοκτησία. Σέ μιά δεύτερη στιγμὴ τῆς διαιλεκτικῆς διαδικασίας ἡ ἐλεύθερη βούληση στὴν καθ' ἑαυτὴ ἀνανακλαστικὴ τῆς εἶναι ἡ ἠθικότητα (μὲ τὴν ἐννοία τῆς moralité καὶ ὄχι ethicité) σάν δικαίωμα τῆς ὑποκειμενικῆς βούλησης. Ξεπερνιέται ἔτσι ἡ πρώτη, ἀφρημένη-τυπικὴ στιγμὴ. Αὐτοὶ οἱ δυὸ πρότοι προσδιορισμοὶ εἶναι χαρακτηριστικοί. Ἡ ἠθικότητα εἶναι ἡ ἄρνηση, ἢ ἐν ἐξελίξει ἀντίθεση τῆς ἀφρημένης-τυπικῆς στιγμῆς τῆς ιδιοκτησίας, ἀλλὰ στὸ βάθος συμπίπτει μ' αὐτὴ, τὴ διατηρεῖ ἐντός της σάν μερικὸ ἄλλ' ὑπερκότῃ προσδιορισμὸ. Ὅχι τυχαίᾳ, «ἡ ιδιοκτησία σάν κτήση εἶναι μέσο ἀλλὰ σάν ὑπαρξῆς τῆς προσωπικότητας εἶναι σκοπός». Ἐδῶ ἀρχίζει καὶ τελειώνει ἄλλοστε ἡ ἀτικτὴ θεώρηση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας.

28. Φαινομενολογικὴ ἀφαίρεση τοῦ τύπου ἐκείνης τοῦ Husserl ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄωψη. Φυσικὰ αὐτὸ δέν σημαίνει ἀποδοχὴ τῆς φαινομενολογικῆς μεθόδου ἐν γένει.